

Horasân Ve Mâverâünnehir Ulemâsı Arasında Ebû Hanîfe Algısı

Metin Avcı*

Özet

Rey görüşüne ilk başvuran âlim, Abdullah b. Mes'ûd olmuştur. Bu görüş daha sonra Alkâme (62/682), İbrâhim en-Nehâî (96/714) ve Hammâd b. Süleymân (120/737) ile temsil edilmiştir. Ehl-i Rey'e derinlik kazandıran ise Ebû Hanîfe (150/767) olmuştur. Onun Rey görüşü, İrcâ görüşüyle bütünleşmiş ve İslâm dünyasında saygın bir şöhrete kavuşmuştur. Bu makalede; kısaca Ebû Hanîfe'nin hayatını ve İrcâ/Rey görüşünü Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde yayarak bize ulaştıran âlimleri tanıyacaksınız.

Anahtar kelimeler: *Ebu Hanife, Hanefilik, Ehl-i Rey, Mürcie, Horasan, Maveraünnehir*

The Perception of Abû Hanîfa Between Transoxania and Khurasan

Ulama

Abstract

The scholar who first applied to the Ray opinion was Abdullah b. Mas'ud. Later this view was shared and represented by Alkâma (62/682), Ibrahim an-Nahâî (96/714) and Hammad b. Sulayman (120/737). Abu Hanifa (150/767) brought depth to Ahl al-Ray. His view of Rey, was integrated with the view *irja* and gained a respectable reputation in the Islamic world. In this article, briefly you will get to know the scholars who spread the life and Irja/Ray view of Abu Hanifa to us by spreading them in Khorasan and Transoxiana.

Key words: *Abu Hanifa, Hanafism, Ahl al-Ray, Murjiah, Khorasan, Transoxiana.*

Giriş

Numân b. Sâbit; ilimde ve fıkhıta meşhur künyeleri Ebû Hanîfe ve İmam-ı A'zam ile ün salmış, duruşuyla, takvasıyla ve ibâdete düşkünlüğüyle yaşadığı dönemin efendisi olmuştur. Ancak bir takım insanlar; gerek akıllarının noksanlığından, gerek zayıf zihinleri ve anlayışlarının kıtlığından, gerekse de dinî anlayışlarındaki taassublarından dolayı, ona karşı her türlü kötülüğü yapmışlardır. Bir takım kimseler ise; hased, kin ve

* Dr., İslam Mezhepleri Tarihi, Kdz. Ereğli Belediyesi, avcimetin67@hotmail.com

düşmanlıklarından dolayı onun ilmîni, irfânını ve faziletlerini görmezden gelerek gizleme yoluna başvurmuşlardır.¹

Ebû Hanîfe'nin ders halkasından nasiplenip tadrîsâtından geçen talebeleri, diğer bir çok bölgeye dağıldığı gibi, Horasân ve Mâverâünnehir şehirlerine de dağılmış ve birçoğu kadılık gibi önemli görevlere getirilmiştir. Özellikle Abbasî halifesi Hârûn er-Reşîd zamanında, Ebû Hanîfe'nin talebelerine devlet kademelerinde kapılar açılmış, bu talebeler Abbasî devletinin hüküm sürdüğü bölgelerde söz sahibi olmuştur. Kâdi'l-Kudât yapılan Ebû Hanîfe'nin meşhur talebesi Ebû Yûsuf'la, Rey görüşünün sahibi Hanefîlerin ve takipçilerinin önü iyice açılmış, böylelikle Rey görüşü bir çok bölgede olduğu gibi, Horasân ve Mâverâünnehir şehirlerinde de büyük kitlelere ulaşmıştır.

Hanefîliğin, Horasân ve Mâverâünnehir bölgesine yerleşmesinde temel aktör; Hanefî mütekellim, müfessir, fakih ve muhaddislerinden oluşan âlimler olmuştur. Özellikle Ebû Hanîfe'nin ilim meclisinden istifade edenler başta olmak üzere, talebelerinin talebeleri vasıtasıyla, Hanefî âlimlerinin bu bölgedeki itikadî şekillenmede büyük bir etki ve katkılarının olduğu âşikardır.

1. Ebû Hanîfe: Hayatı ve Ehl-i Rey Görüşü

Türklerin ve özellikle mevâlinin İslâm'ı din olarak benimseyip seçmesinde, Ebû Hanîfe'nin dinî anlayış ve görüşlerinin büyük katkısı olmuştur. Ona duyulan saygı ve muhabbet; “o bizden biri” denerek benimsenmesini ve değişik millet ve bölgelere nispet edilmesini beraberinde getirmiştir. Bazı araştırmacılar; Ebû Hanîfe'nin dedelerinin ana yurdunda yaşayan müslümanlar arasında Türklerin de olmasından yola çıkılarak, onun Türk olabileceği varsayımında bulunmuşlardır.² Bazı rivayetlerde ise; onun Arap olduğu söylenmiştir.³ Ebû Hanîfe'nin iki

¹ Bkz.: es-Sübezmûnî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ya'kub b. el-Hâris b. Halîl el-Hârisî es-Sündemûnî el-Buhârî, (340/951), *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, thk: Latîfî'r-Rahmânî'l-Behrâicî el-Kâsımî, Mektebetü'l-İrşâd, I-II, İstanbul 2020, I, 35.

² Uzunpostalcı, Mustafa, “Ebû Hanîfe”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 131; Pekcan, Ali, “İmam A'zam Ebû Hanîfe'nin Kişisel ve Toplumsal Yaşamına Bir Bakış”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* (İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe Özel Sayısı), Konya: Mehîr Vakfı, 2012, S. 19, 11. Krş.: ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî (748/1348), *Siyeru 'Alâmi'n-Nübelâ*, thk.: Şuayb el-Arnaût Hüseyin, 7. Baskı, Beyrut 1990, VI, 390 vd.

³ el-Kerderî, Hafîzüddîn Muhammed b. Şihâb el-Harizmî el-Bezzâzî (827/1424), *Menâkibü'l-İmam Ebî Hanîfe*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1401/1981, 73.

torunundan biri olan Ömer, dedesinin Teym oğullarına köle olarak verildiğini, sonra azad olduğunu söylese de, Ebû Hanîfe'nin diğer torunu İsmâîl, dedesinin nesebi ile ilgili bu tartışmalara; atalarının Merzban (Serhat muhafızı) soyundan geldiğini, asla kölelik yapmayan Farslı hür bir aileden olduklarını söyleyerek açıklık getirmiştir.⁴ Kaldı ki; Ebû Hanîfe soylu şerefini nesebden veya maldan değil, bilakis şahsiyetiyle bütünleşen güzel ahlâkı, izzet-i nefsi, aklı ve takvâsından almıştır.⁵

Ulemânın ekserîsi, Ebû Hanîfe'nin acem olduğunu, Kûfe'de doğup büyüdüğünü zikretmiştir. Kaynaklarda onun künyesinin "Ebû Hanîfe" olduğu, asıl adının ise Nu'mân b. Sâbit olduğu yazılıdır. Onun en az "Ebû Hanîfe" künyesi kadar meşhur ünvânı, "İmam-ı A'zam"dır. Muhtemelen, İslâm düşünce tarihinde açtığı çığır ve diğer imamlar arasında edindiği seçkin konumundan dolayı kendisine bu ünvân verilmiş olmalıdır.⁶

Ebû Hanîfe'nin eşi hakkında kaynaklarda herhangi bir kayıt yoktur. Ayrıca hocasının adını verdiği oğlu Hammâd'dan başka ve Hammâd'dan olan iki torunu Ömer ve İsmâîl'den başka ailesiyle ilgili bilgi de bulunmamaktadır. Bazı menâkıblarda; Peygamber (s.a.v.) tarafından geleceğinin müjdelendiğine, onun bid'ati yok edip sünneti ihyâ edeceğine ve kıyâmet gününde ümmetin kandili olacağına vb. faziletlerine dair rivayetler bulunmaktadır.⁷

Ebû Hanîfe, baba mesleği olan ticaretle meşgul olurken, Şa'bî (104/723)'nin teşvikiyle ilme yönelmiş,⁸ Kelâm başta olmak üzere, bütün ilimlerden nasibini almış ve fikhî önemseyerek Kûfe mescidinde Hammâd b. Süleymân (120/738)'in derslerine katılmıştır. Hocası Hammâd'ın derslerine başladığında 22 yaşında olan Ebû Hanîfe, 18 sene boyunca onun derslerine devam etmiş, hocasının vefat etmesi üzerine 40 yaşındayken ders halkasının başına geçmiştir. Onun Hammâd'dan başka; Atâ b. Ebî Rebâh (114/732), Zeyd

⁴ es-Saymerî, el-Fakîh el-Kâdi Ebî Abdillâh Hüseyin b. Ali (436/1045), *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbih*, 2. Baskı, Beyrut 1405/1985, 15-16; İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir (681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, thk.: İhsan Abbâs, Beyrût: Dâr-û Sâdır, 1977, V, 405; İbn Hacer el-Heytemî, Şehâbeddîn Ahmed el-Mekkî eş-Şâfi (974/1566), *el-Hayrâtü'l-Hisân fi Menâkibi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*, Beyrût: Dâr-û'l-Erkâm, 1411/1990, 37-38.

⁵ Ebû Zehrâ, Muhammed (1394/1974), *Ebû Hanîfe*, çev. Osman Keskiöğlü, DİB Yayınları, 5.Baskı, Ankara 2005, 24.

⁶ Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *DİA*, X, 131.

⁷ el-Mekkî, Muvaffak b. Ahmed b. Muhammed Ebû'l-Müeyyed (veya Ebû'l-Velid) el-Harezmî (568/1172), *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Beyrut: Dâr-û'l-Kütübi'l-Arabî, 1401/1981, 15-25.

⁸ el-Mekkî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, 54; Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, 31.

b. Ali (122/740), Muhammed el-Bâkır (114/733), Cafer es-Sâdık (148/765) ve Abdullah b. Hasan (145/762)'dan da ders aldığından bahsedilmiştir.⁹

Birkaç farklı rivayet dışında; 80/699 yılında Kûfe'de dünyaya geldiği bilinen Ebû Hanîfe,¹⁰ 150/767 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.¹¹ Onun doğum tarihi dikkate alındığında, bizzat gördüm dediği Enes b. Mâlik (93/712) başta olmak üzere, sahâbîlerden en az dördünü gördüğü anlaşılmaktadır. Bazı kaynaklarda ise onun gördüğü sahâbî sayısı sekize kadar çıkmaktadır.¹² Bu rivayetlere göre Ebû Hanîfe'nin tâbiînden olduğu kesindir.

Güzel yüzlü, güzel sakallı ve güzel giyimli olarak vasıflanan Ebû Hanîfe,¹³ Hârûn er-Reşîd tarafından Başkadılık görevine getirdiği İmam Yûsuf'a sorulmuş, o da hocasının ahlâkından bahsetmiştir. Bunun üzerine Hârûn er-Reşîd; "Bu sâlihlerin ahlâkıdır" demiştir.¹⁴

Ebû Hanîfe'den rivayette bulunan âlimleri tanıtırken göreceğimiz üzere, onun Kur'ân okumaya ve gece ibâdetine düşkün olduğuna dair bir çok rivayet bulunmaktadır. O çok düşünen ama az konuşan, akıllı, arkadaşlarına en çok ikram eden, son derece cömert, az gülen, vera ve takvâ sahibi, sabırlı, emânet ehli örnek bir mütekelimdir.¹⁵ Onun cömertliği anlatılırken; komşularına ve ihtiyaç sahiplerine devamlı şekilde tasadduk ettiği, haram kazançtan kaçındığı, şüpheli gördüğü kazançtaki ortaklığını terkederek bütün kârını dağıttığı şeklinde rivayetler çoktur. Bir taraftan ilimle meşgul olurken; erken yaşlarda başladığı ticarete, ortağı ve aynı zamanda öğrencisi olan Hafs b. Abdirrahmân ile hayatının sonuna kadar devam etmiştir.¹⁶

İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin ömrünün 52 senesi Emevîler döneminde geçmiştir. O başlangıçta Emevîler'e karşı Abbâsiler'in iktidara gelmesini desteklemiş, hatta Ehl-i Beyt evlâdının Emevîler'e karşı olan isyanlarına madden ve manen destek vermiştir. 122/740 yılında Kûfe halkının biatını

⁹ Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, 35, 38-39, 84-98.

¹⁰ İbn Ebî'l-Avvâm es-Sa'dî, Abdullah b. Muhammed (335/950), *Fezâilü Ebî Hanîfe ve Ahbârîhi ve Menâkıbihi*, Mekke: el-Mektebetü'l-İmdadiyye 2010, 38; el-Mekkî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, 9-10; es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbih*, 17.

¹¹ el-Mekkî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, 10; es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbih*, 94; İbn Hacer el-Heytemî, *el-Hayrâtü'l-Hisân fî Menâkıbi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*, 126. Onun Şaban ayında vefat ettiği bildirilmiştir. Bkz.: İbn Ebî'l-Avvâm es-Sa'dî, *Fezâilü Ebî Hanîfe ve Ahbârîhi ve Menâkıbihi*, 39.

¹² el-Mekkî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, 29-30.

¹³ İbn Ebî'l-Avvâm es-Sa'dî, *Fezâilü Ebî Hanîfe ve Ahbârîhi ve Menâkıbihi*, 45.

¹⁴ İbn Ebî'l-Avvâm es-Sa'dî, *Fezâilü Ebî Hanîfe ve Ahbârîhi ve Menâkıbihi*, 47.

¹⁵ Bkz.: İbn Ebî'l-Avvâm es-Sa'dî, *Fezâilü Ebî Hanîfe ve Ahbârîhi ve Menâkıbihi*, 48-70.

¹⁶ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fî Menâkıbi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 148 vd.

alarak, Emevî zulmüne karşı isyan eden Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd b. Ali'ye, on bin dirhem para gönderdiği bilinmektedir. O bununla kalmamış, fetva vererek insanları Emevîler'e karşı olan bu direnişe davet etmiştir.¹⁷

Ebû Hanîfe'nin Emevîler'e karşı muhalif tutumuna, Emevî idarecilerinin Arap asabiyetine dayalı politikaları sebep olmuştur. Onların mevâliye ve Ehl-i Beyt mensuplarına karşı sert ve fütursuz tavırları, onu Hz. Ali evlâdına meylettirmiştir.¹⁸ Ne yazık ki Ebû Hanîfe, başlangıçta destek vermesine ve ilk Abbâsî halifesi Ebû'l-Abbâs es-Seffâh'a memnuniyetle biat etmesine rağmen; Abbâsiler'in beklentileri karşılamaması ve Ehl-i Beyt mensuplarına zulmün devam etmesi üzerine, bu kez Abbâsî idaresine karşı tavır almış ve açıktan açığa onların politikalarını eleştirmeye başlamıştır.¹⁹

Ebû Hanîfe'nin toplum üzerindeki nüfuzundan haberdar olan Abbâsî halifesi Cafer el-Mansûr, bir taraftan onu kontrol altında tutmak, diğer taraftan da toplumun teveccühünü kendine çekebilmek amacıyla Ebû Hanîfe'ye Başkadılık makamını teklif etmiştir. Ancak Ebû Hanîfe, bu makamı layık olmadığını söyleyerek reddetmiş ve bunun üzerine 12 gün boyunca onar kez kırbaçlanmıştır.²⁰ O hapsedildiği hücrede vefat edinceye kadar baskı ve işkence görmüş,²¹ başka bir rivayete göre de zorla kendisine içirilen bir zehrin etkisinden kurtulamayarak evinde vefat etmiş,²² vasiyeti üzerine Bağdat'ın Hayzurân Mezarlığının gasbedilmeyen kısmına defnedilmiştir. Onun hapiste mi yoksa zehrin etkisiyle evinde mi öldüğü kesin olarak bilinmemekle beraber, halife Mansûr'un onun cenazesine katıldığı zikredilmiştir. Şayet Ebû Hanîfe hapiste ölmüş olsaydı, Mansûr'un namaza katılmayacağı, bu sebeple onun evinde ölmüş olmasının muhtemel olduğu düşünülmektedir.²³

¹⁷ el-Mekkî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, 239 vd.; el-Kerderî, *Menâkıbü'l-İmam Ebî Hanîfe*, 267; Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, 44-45, Zorlu, Cem, Âlim ve Muhalif (İmam-ı Azam Ebu Hanîfe'nin Siyasî Otorite Karşısındaki Tutumu), İz Yayıncılık, İstanbul 2011, 138.

¹⁸ Öztürk, Yaşar Nuri, *Arapçılığa Karşı Akılcılığın Öncüsü İmamı Azam Ebû Hanîfe, Esas Fikirleri Gölgelenen Önder*, Yeni Boyut Yayınları, 23. Baskı, İstanbul 2016, 88-103.

¹⁹ Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, 50-52.

²⁰ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fi Menâkıbi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 411.

²¹ el-Mekkî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, 428; İbn Hacer el-Heytemî, *el-Hayrâtü'l-Hisân fi Menâkıbi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*, 125.

²² es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbih*, 93; el-Mekkî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, 432, 438, 441; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâ'iz-Zamân*, V, 414; el-Kerderî, *Menâkıbü'l-İmam Ebî Hanîfe*, 301-303.

²³ Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, 69 vd.

Ebû Hânîfe'nin yaşadığı dönem; İslâm düşünce tarihinin acı sayfalarında yer alan Sıffin savaşı ve sonrasında yaşanan siyasî hadiselerin etkilerinin devam ettiği, bu tartışmaların İslâm dünyasının itikadî şekillenmesine de yön verdiği bir zaman dilimine rastlamaktadır. Özellikle tahkîm olayı, yaraların derinleşmesinde bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü sonradan Hâriciler olarak isimlendirilen fırka; savaşta yanında olduğu Hz. Ali'yi terk etmekle kalmamış, tahkîmi ve hakemlerini ve kendileri gibi düşünmeyen tüm müslümanları küfre düşmekle suçlamış ve onlara karşı savaş açmıştır. Emevî-Haşimî mücadelesinin etkileri devam ederken, bütün müslümanların eşitliğini ve birliğini ön planda tutan tavrıyla, 60/679 yılından itibaren Mürcie doğmuştur.²⁴ Ebû Hanîfe'ye îtikâda dâir nispet edilen beş eseri, bu dönemin itikadî ve siyasî şekillenmesi ve Mürcie'ye uyan görüşlerini arzetmesi bakımından son derece önemlidir.²⁵

Ebû Hanîfe, henüz Ehl-i Sünnet ekolünün bile teşekkül etmediği bu dönemde; hüküm istinbâtında sıkça reye, kıyasa ve istihsana başvurmuştur.²⁶ Özellikle yaşadığı şehir Kûfe; hocası Hammâd b. Ebî Süleymân'ın başını çektiği, sonra Ebû Hanîfe ve etrafında bulunan ashabıyla Rey görüşlerinin sistemli hale getirildiği, dolayısıyla Mürcî faaliyetlerinin otağı haline gelen bir merkez olmuştur.²⁷

Ebû Hanîfe ve ashabından Muhammed b. el-Hasan (189/805), Ebû Yûsuf (182/798), Züfer b. Hüzeyl (158/775) ve Hasan b. Ziyâd (204/819), Irak ehli olarak da bilinen Ehl-i Rey'in başlıca temsilcileri olmuştur.²⁸ Abbasî halifesi Mansûr, Ebû Hanîfe'ye ilmi nereden aldın diye sorduğunda, “Ben ilmi Hammâd (120/737), İbrâhîm en-Nehâî (96/714), Ömer b. el-Hattâb (23/644), Ali b. Tâlib (40/661), Abdullah b. Mes'ûd (32/653), Übey b. Kâ'b (33/654), Muaz b. Cebel (17/638), Zeyd b. Sâbit (45/665) ve İbn Abbâs (68/687) (r.anhüm)'den aldım...”²⁹ diye cevap verdiğini biliyoruz. Bu da göstermektedir ki; Rey görüşünün ilk temsilcileri, reye başvurdukları bilinen bu âlim sahâbîlerdir.

²⁴ Kutlu, Sönmez, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Kitâbiyât Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2002, 33-36.

²⁵ Bkz.: Avcı, Metin, “İmam Mâturîdî'nin Fikirlerinde Ebû Hanîfe'nin Etkisi”, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2018, 13-29.

²⁶ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fî Menâkıbi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 215-216.

²⁷ Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, TDV Yayınları, 2.Baskı, Ankara 2002, 186-89; Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, 39.

²⁸ eş-Şehristânî, Ebî Feth Muhammed b. Abdilkerim (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, thk.: Ahmed Fehmi Muhammed, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 9. Baskı, Beyrut 2013, I, 219-221.

²⁹ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fî Menâkıbi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 423.

Mürcie'nin gerek düşünce sisteminin teşekkülünde ve gerekse diğer bölgelere yayılmasında en büyük rolü; Rey taraftarı âlimler üstlenmiştir. Onlar itikadî ve fikhî konularda reyi kullanmalarından dolayı, muhaliflerince Rey Taraftarları, Kûfe Mürciesi ve Fukahâ Mürciesi olarak da isimlendirilmişlerdir.³⁰

Ashab-ı Hadîs veya Ehl-i Hadîs olarak da isimlendirilen Hadis Taraftarları ise; sadece hadisi dikkate alan, Rey görüşünü ve kıyası batıl sayan, dini; Hz. Peygambere isnâdı ulaşan hadislere hasreden ekolün adı olmuştur. Onlar hadisin metninden ziyâde senediyle, fikhından çok rivayetiyle meşgul olmuşlardır. Hicâz ehli de denilen bu ekolün başlıca temsilcileri; Enes b. Mâlik (93/712), Süfyân es-Sevrî (161/778), Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (204/820), Ahmed b. Hanbel (241/855), Davûd b. Ali b. Muhammed el-İsfehânî (270/884) ve taraftarlarıdır.³¹

Ne yazıktır ki; Hz. Peygambere isnâd edilen bütün rivayetlerin sahih olmadığı bir gerçek olmasına rağmen, Ebû Hanîfe bunu söylediği için Hadis Taraftarları'nca dini bozmakla suçlanmıştır. Buhârî'nin Süfyân es-Sevrî'den naklettiği şu söz, olayın vehâmetini gözler önüne sermektedir: “Allah’a hamd olsun Ebû Hanîfe öldü. İslâmı ilmek ilmek bozuyordu. İslâm’a ondan daha çok kötülük yapan biri doğmamıştır”.³²

Ebû Hanîfe bunca hapis, işkence, fikrî tâciz, onca ezâ ve cefâyâ rağmen; ilmî şahsiyetini korumuş, ilminin vakarına zarar verecek hiçbir davranışta bulunmamış, görüşlerinden ve fikirlerinden dönmemiş, günümüze kadar ulaşan onurlu yaşam hikayesini bizlere ibret ve örnek olarak bırakmıştır.

2. Horasân ve Mâverâünnehir: İrcâ ve Rey Görüşleriyle Tanışması

İran'ın doğusundan başlayıp, Ceyhun (Amuderya) nehrine kadar olan topraklar; Horasân olarak adlandırılır. İslâm medeniyetinin Belh, Merv, Rey, Cüzcân, Cürcân, Nîsâbûr, Herât, Dâmeğân gibi önemli şehirleri Horasân bölgesi içerisinde. Mâverâünnehir ise; Ceyhun (Amuderya) ile Seyhun (Siriderya) arasında, manası itibariyle “nehrin arka kısmında kalan topraklar” anlamını çağrıştırmakla beraber, modern dönemde bu iki nehir

³⁰ Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, 39.

³¹ eş-Şehristân, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 217-218.

³² el-Buhârî, “et-Târih”, III, 508.

arasındaki 660.000 km²'lik coğrafi bölgeyi ifade etmektedir. İslâm medeniyetine beşiklik eden ve kaynaklarda “İslâm'ın kubbesi” ve “dünya cennetlerinin önde geleni” şeklinde taltif edilen Semerkand ve Buhârâ³³ başta olmak üzere; Tirmiz, Nesef, Nesâ, Kis (Kiş), Sağâniyân (Çağâniyân) ve daha bir çok şehir Mâverâünnehir toprakları içerisinde kalır.

Diğer bir ifadeyle Mâverâünnehir; Ceyhun nehrinin doğu tarafındaki şehirleri, Horasân ise; Ceyhun nehrinin batı tarafındaki şehirleri ifade eder.³⁴ Türk kaynaklarında “çayardı” olarak da ifade edilen Mâverâünnehir;³⁵ Horasânla beraber Türkler tarafından yurt edinilmiş, her alanda bilim ve din adamlarının yetişmesine, İslâm dininin benimsenmesine büyük katkılar sağlamıştır. Günümüzde Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan devletleri bu topraklar içinde kalmaktadır. Bu toprakların, Kuteybe b. Müslim öncülüğündeki orduların fetihleri sonucunda İslâm'la tanıştığı kabul edilmektedir.³⁶

İslâm tarihinde önemi son derece büyük olan Horasân ve Mâverâünnehir; yetiştirdiği önemli âlimlerle bir ilim, sanat ve kültür havzası kimliğine kavuşmuş ve tarih bu topraklarda İslâm Medeniyetinin zirveye ulaşmasına tanıklık etmiştir. Abbâsi devletinin bu topraklarda otorite boşluğu yaşadığı dönemlerde; Horasân'da Tâhiriler (827-873), Sistan (Sicistân)'da Safariler (867-1495), Horasân ve Mâverâünnehirde ise Sâmanîler (819-1005) kurulmuştur.³⁷ Özellikle Sâmanîler döneminde iktisadî ve refah düzeyi açısından en parlak günlerini yaşayan bölge; sadece İslâmî ilimlerde öncülük yapmamış, pozitif ve sosyal ilimlerde de sembol âlim ve eserlerinin inkişafını yaşamıştır.

Ebû Hanîfe ve Hanefiliğin görüşlerinin, hangi kanallarla Horasân ve Mâverâünnehir topraklarına ulaştığının tespitleri yapılırken; onun ve taraftarlarının şahsında birleşen İrcâ ve reyciliğin bölgeye birlikte ulaştığı görülmüştür. Çünkü bölgede Ebû Hanîfe ismi, Mürcie ile özdeşleşmiş, otorite haline gelmiştir. Mürcie denilince; Ebû Hanîfe ve Rey Taraftarları

³³ Özgüdenli, Osman Gazi, “Mâverâünnehir”, *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 178.

³⁴ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 149.

³⁵ Esin, Emel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*, İstanbul 1978, 152.

³⁶ Yıldız, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, 17-18; Yiğit, İsmail, “Kuteybe b. Müslim”, *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 491.

³⁷ Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1992, 7.

hatırlanmıştır.³⁸ Bölgedeki birçok âlimin, gerek Ebû Hanîfe'den direkt ders almaları, gerekse öğrencilerinden ders almaları veya Ebû Hanîfe'ye karşı olan teveccühleri sayesinde, Hanefîlik bu topraklarda yayılmış, bölge ircâ ve rey görüşüne sahip âlimlerin eserleriyle taçlanmıştır.

Böylelikle Ebû Hanîfe'nin itikadî ve fikhî görüşleri geniş halk kitlelerine ulaşmış, onun ilmi kişiliği ile aynileşen Rey görüşü, bölgedeki Hadis Taraftarları'nın karşı mücadelesine ve fikri suçlamalarına rağmen büyük başarıya ulaşmıştır. Bu başarı; sadece o dönemin müslümanları arasında değil, günümüz müslümanları arasında da Rey görüşünün benimsenmesinin ve hanefîliğin bütün gücüyle varlığını devam ettirmesinin itikadî zeminini sağlamıştır. Elbetteki bu başarı da en büyük pay sahibi olanlar, Ebû Hanîfe'nin görüşlerini bu şehirlerde yayarak bize ulaştıran Hanefî âlimlerdir. Rey görüşlerinin yayılmasına önderlik eden ve katkı sağlayan bu âlimleri, nispet edildikleri şehirlerle birlikte, Ebû Hanîfe'den yaptıkları bazı rivayetlerini de aktararak, kısaca tespit etmeye çalıştık.

3. Horasân Şehirlerinde Ebû Hanîfe Algısı

Ehl-i Rey görüşüyle öne çıkan âlimlerin kendilerine nispet edildiği Horasân şehirleri; Belh, Rey, Nîsâbûr, Cûzcân, Merv, Cürçân, Herât, Serahs ve Dâmeğân'dır.

3.1 Belh: Horasân'ın Belh şehri, Mürcie'nin, dolayısıyla Ehl-i Rey'in en güçlü temsil edildiği şehirlerden birisi olmuş, Belh'ten Kûfe'ye ilim tahsili için gelenler, Ebû Hanîfe ve öğrencilerini tercih ettiklerinden dolayı, bu şehir Mürcie'nin kalesi (Mürçi'âbâd) olarak anılmıştır. Bazı âlimlere göre de bu şehre "işte huzurun ve kurtuluşun merkezi olan fikhî şehrine geldik, merhaba" anlamına gelen "merhab-âbâd ve dâru'l-fikh" denilmiştir.³⁹ Belh şehrinde; Ebû Hanîfe'nin gerek kalamî gerekse fikhî görüşlerini doğrudan veya ondan yapılan rivayetler vasıtasıyla öğrenen bir çok âlim yaşamış, onun fikhî ve kalamî görüşlerine bu âlimlerden büyük destek gelmiştir. Böylece Horasân'da yaşayan âlimler de 'Belh meşâyihî' olarak ün salmıştır. Belh'te ondan rivayette bulunan âlimlerin başlıcalarını şu şekilde sıralayabiliriz:

³⁸ Kutlu, Sönmez, "Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Mezhebî Arka Planı", *İmam Mâturîdî ve Maturidilik*, (haz. Sönmez Kutlu, Otto Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2011) içerisinde, ss. 129-160, 130.

³⁹ el-Mekkî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, 515; el-Kerderî, *Menâkıbü'l-İmam Ebî Hanîfe*, II, 515. Geniş bilgi için bkz.: Kutlu, "Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Mezhebî Arka Planı", *İmam Mâturîdî ve Maturidilik*, 131. Krş.: Kutlu, Sönmez, "Horasân ve Maveraünnehir'de İlk Mürcie ve Hanefîliğin Yayılışı", *AÜİFD*, XXXIII, 1992, ss. 239-247.

İbrâhîm b. Selmân ez-Zeyyât: Ne zaman vefat ettiği tam olarak bilinmese de, II. asrın II. yarısında vefat ettiği düşünülen İbrâhîm b. Selmân ez-Zeyyât, Belh'in önde gelen Ehl-i Rey âlimlerindedir. es-Sebezmûnî, onun Ebû Hanîfe'den yaptığı sadece bir nakline yer vermiştir. Buna göre Ebû Hanîfe, bütün balık çeşitlerinin ve yılanbalığının yenilebileceğinde herhangi bir beis görmemiştir.⁴⁰

el-Mütevekkil b. Hümrân (142/759): Tâbîn'den olup, Enes b. Mâlik (r.a.) ile görüştüğü, Kuteybe b. Müslim tarafından önce komutan yapıldığı, sonra Belh kadılığına getirildiği ve Belh'te 52 sene kadılık yaptığı rivayet edilmektedir. Ancak uzun yıllar devam eden kadılık görevi, Horâsân'ın meşhur komutanı Ebû Müslim el-Mervî Hørsânî'nin, Belh şehrinin valisi olarak atadığı Ebû Dâvûd tarafından önce hapse atılarak, sonra iki ayağının kestirilmesi ve başının bedeninden ayırılarak koparılmasıyla son bulmuştur.⁴¹ el-Mütevekkil b. Hümrân, Ebû Hanîfe'den rivayetlerde bulunmuştur. Onun bu rivayetlerinden bir tanesi, Ebû Hanîfe'nin geceleri kâim oluşuna delalet etmesi açısından son derece önemlidir: “Ben dört sene Ebû Hanîfe ile komşuluk yaptım. Yatsı namazını kıldıktan sonra hemen yatmaz, arkadaşlarıyla bir saat sohbet eder (ders yapar) ve sonra uyurdu. O uzun süre uyumazdı ancak yetecek kadar uyur ve sonra uyanırdı ve ben onun (r.a.) sabaha kadar Kur'ân okumasını işitirdim”.⁴²

Mukâtil b. Süleymân (150/767): Ebû Dâvûd kendisinden hadis almıştır. Kaynaklarda onun 80/699 yılında Ebû Hanîfe ile aynı tarihte Belh'te doğduğu ve yine Ebû Hanîfe gibi 150/767 senesinde vefat ettiği bilgileri vardır. Kelâmcı ve müfessir kimliği, onu vefat ettiği Basra'ya götürmüş ve Muhammed ibn Sîrîn, Atâ b. Ebî Rebâh, Muhammed b. el-Münkeder, Nâfî' ve Ebî ez-Zübeyr gibi tâbîn'den bir çok kimseden rivayetlerde bulunmuştur. Özellikle tefsir başta olmak üzere, birçok ilimde önde gelen bir âlimdir. Bazı kaynaklarda; döneminde fıkıh ve ilimde en yüksek konuma erişen üç âlim şu şekilde sıralanmıştır: en-Nu'mân b. Sâbit, Mukâtil b. Süleymân ve Vehb b. Münebbih (r.anhüm). Bazı rivayetlerde de Ka'b (r.a.) zikredilmiştir.⁴³ O Belh'te bulunduğu yıllarda ilk kelimciler arasında sayılan Cehm b. Safvân ile

⁴⁰ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 479.

⁴¹ Vâiz-i Belhî, Ebû Bekir Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Dâvûd (ö. h. 7. asır), *Fezâil-i Belh*, thk.: Abdullhay Habîbî, trc.: Abdullah Muhammed b. Hüseyin Hüseyinî el-Belhî, Tahran: Cengelek, 1388/2009, 85-90.

⁴² es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 410.

⁴³ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 408-409.

itikadî tartışmalarda bulunmuş, hatta bu konuda ilahî sıfatların ispatı için kitap yazdığı söylene de, bu kitabı günümüze ulaşmamıştır. Mukâtil b. Süleyman, itikadî görüşlerine binâen Şîî kaynaklarda Muhammed el-Bâkır ve Ca'fer es-Sâdık'ın tâbileri arasında gösterilip benimsenmiş olsa da, bazı kaynaklarda Müşebbihe'den sayılıp ilk kelamcılar karşısında Sıfatiyye'nin bir temsilcisi, bazı kaynaklara göre de Mürchie'ye nispet edilen bir âlimdir. Yaşadığı dönemin coğrafyasında hüküm süren fikrî ve siyasî mücadeleler yüzünden, farklı mezhep ve görüşlerin temsilcisi damgası kendisine vurulmuş olabilir. Çünkü o günlerde Horasân'a hâkim olan görüş, Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşleriyle de paralellik arzeden Mürchie akîdesidir. Bunun yanında Zeydiyye ve Şî'a taraftarları da bu bölgede yoğun bir şekilde yaşamaktaydılar.⁴⁴ Mukâtil b. Süleyman, Ebû Hanîfe'den bir çok rivayette bulunmuştur. Bunlardan bir tanesi şu şekildedir: "Yahyâ b. Ebî Kesîr'in yanındayken, Ebû Hanîfe'nin konusu geçti. Yahyâ bana onu gördün mü (tanıdın mı) diye sordu. Ben de evet gördüm dedim. Yahyâ bu kez, peki nasıl gördün (buldun) diye sordu. Ben de; ilmi şifa verir gibi açıkladığımı ve dini üzerine nadir olan biri olarak gördüm dedim. Yahyâ, bizi ve onu Allah muvaffak etsin dedi".⁴⁵

Mukâtil b. Hayyân: Buhârî hariç, Kütüb-i Sitte'nin diğer müelliflerinin kendisinden hadis aldığı Mukâtil b. Hayyân'ın ölüm tarihi tam olarak bilinmemekle beraber, yapılan nakillerden Ebû Hanîfe ve Mukâtil b. Süleymân (150/767)'la çağdaş olduğu anlaşılmaktadır. O, Ömer b. Abdülaziz, Hasan el-Basrî, Nâfiî ve tâbiîn (r.anhüm)'den bir çok kimselere yetişmiş, onlardan rivayetlerde bulunmuş, Ebû Hanîfe'nin övgüsüne layık olmuş bir âlimdir. Ebû Hanîfe'nin ders halkasından da nasiplenen Hayyân, her mecliste hocasını övmüştür. Ebû Nusayr onun hakkında şöyle bir rivayette bulunmuştur: "Ben Mukâtil b. Hayyân'a çokça soru sorulduğunu, onun da bu soruları cevaplayarak fetva verdiğini gördüm. O en son, 'İşte bu Kûfeli Şeyh Ebû Hanîfe'nin kavlidir' derdi". Sâlih b. Ahmed b. Ya'kûb b. Mervân ise şöyle bir rivayet yapmıştır: "Ben Mukâtil b. Hayyân'ı şöyle derken işittim: Tâbiîn ve sonrasını idrak etmiş birisiyim. Ebû Hanîfe (r.a.)'den başka içi dışına, dışı da içine benzeyen, tamamen kendi ilmiyle ictihad eden başka bir kimse görmedim...".⁴⁶

⁴⁴ Türker, Ömer, "Mukâtil b. Süleymân", *DîA*, İstanbul 2006, XXXI, 134-136.

⁴⁵ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerîfe fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 408.

⁴⁶ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerîfe fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 406-407.

Ömer b. er-Remmâh (171/787): Ömer b. er-Remmâh; Belh şehrinin valisi Ebû Dâvûd'un kendilerini affettiği güne kadar saklanarak yaşamış, af çıktıktan sonra Bağdat'a giderek Ebû Hanîfe'nin ilim meclisinde ders almaya başlamıştır. İcâzetini aldıktan sonra da tekrar Belh'e dönmüştür.⁴⁷ Kaynaklarda yaşadığı dönemin zühd ehlinden olup, ilmiyle ve adaletiyle temâyüz etmiş kişiliğine dikkat çekilmiştir. O kadar ki; gittiği bir köyde def edilmesi gereken bir münkerle karşılaşmış, tek başına üstesinden gelemeyeceğini anlayınca köydekilerden yardım istemiştir. Fakat kendisine yardım edilmeyince, “nehy-i ani'l-münker yapmayan bir yerde ikâmet etmem” diyerek orayı terk etmiş ve Kâ'be'ye gitmiştir. Ebû Hanîfe'nin ilmini övdüğü ve saygı duyduğu Ömer b. er-Remmâh, daha sonra Mütevekkil b. Hümrân'dan boşalan Belh kadılığına getirilmiş ve bu görevde yaklaşık 20 sene kalmıştır.⁴⁸ Namazda secde ederken her uzvun yerli yerine konulmasını tavsiye buyuran hadis başta olmak üzere, gece ve gündüz kılınan nafile namazların kaçır rekat olarak kılınması gerektiği, gizli yapılan salih amelin açık yapılabileceği göre yetmiş kat daha faziletli oluşu vb. konularda Ebû Hanîfe'den rivayetlerde bulunmuştur.⁴⁹

Selm b. Sâlim (174/790): Horasân'daki âlimler arasında Ebû Hanîfe'den en fazla rivayette bulunanlardan birisidir. Kendisiyle aynı dönemde yaşayan Ebû Mukâtil es-Semerkindî, onun zühd ve ibâdet ehli oluşuna, haksızlıklar karşısındaki dik duruşuna dikkat çekerek, onu kendi dönemlerinin Ömer'i olarak zikretmiştir. Onun bölgede Ehl-i Rey'in öncülerinden olduğu, İrcâ akîdesini benimsediği, Abbasî devletinin varlığını tehlikeye atacak kadar taraftar sahibi olduğu, zâlim hükümdarlara ve avanelerinin yüzlerine bakmanın haram olduğu yönünde fetvalar verdiği bilinmektedir. Belh emiri Ali b. İsâ, “bizi ve sizi ka'âle almıyor (takmıyor)” diyerek onu bir mektupla Hârun er-Reşîd'e şikayet etmiş, bunun üzerine tutuklanarak hapse atılmıştır. Hârun er-Reşîd'in beklediği affi dilemediği için, onun vefatına kadar hapiste kalmış, halifenin vefatından sonra oğlu Muhammed ya da hanımı Zübeyde tarafından serbest bırakılmıştır.⁵⁰ Selm b. Sâlim; Ebû Hanîfe'nin, imanın kalp ile tasdîk ve dil ile ikrar, amelin ise emredilen farzların ve şerâyi'nin yerine getirilmesi olup, bunların imandan

⁴⁷ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, 126-127. Krş.: Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 213.

⁴⁸ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, 124-127.

⁴⁹ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 439-440.

⁵⁰ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, 157-158. Krş.: Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 214-215.

olmadığını söylediği rivayeti başta olmak üzere, imanda istisnâ, imanın artıp eksilmeyeceği vb. iman konularındaki itikadî görüşlerine delil teşkil eden rivayetlerde bulunmuştur.⁵¹

el-Hasan b. Muhammed el-Leysî Ebû Muhammed: Belh ulemâsı arasında Ebû Hanîfe'den en fazla rivayette bulunan âlimlerden birisidir. Fıkıhta hüküm bildiren çeşitli nakillerinin yanında, Ebû Hanîfe'nin büyük günahlar konusundaki görüşlerine ışık tutan şu nakli yapmıştır: “Ebû Hanîfe'den şöyle işittim: Tâatlerin en büyüğü Allah'a iman etmektir. Günahların en büyüğü ise, Allah'ı inkâr etmektir. Her kim en büyük tâatı işleyerek Allah'a itaat ederse, günahların en büyüğünden kurtulmuş olur. Bu ikisi arasında kalan günahlarda ise, Allah'ın mağfiretini ümit ederiz”.⁵² Ebû Hanîfe'den yapılan bu rivayet, onun büyük günahlar konusundaki anlayışıyla örtüşmektedir. Çünkü Ebû Hanîfe, hükümleri açısından günahları üçe ayırmıştır: Bunlardan birincisi şirktir. İkincisi, şirkten başka diğer büyük günahlardır ki; bunlara kebâir ismini vermiştir. Üçüncüsü de, büyük günahların dışında kalan diğer günahlardır. Bunları da sağâir (küçük günahlar) olarak isimlendirmiştir.⁵³

Ömer b. Hârûn: Tirmizî ve İbn Mâce'nin kendisinden hadis aldığı bir âlim olup, Ebû Hanîfe'den de rivayetlerde bulunmuştur. Atâ b. Ebî Rebâh'tan Ebû Hanîfe'nin şu rivayetini nakletmiştir: “*femesteysera minel hedy ayetinde*⁵⁴ *kastedilen kurban bir koyundur*”.⁵⁵

Attâb b. Muhammed b. Şûzeb: Ebû Hanîfe'den özellikle fıkha dair nakillerde bulunmuştur. Bunlardan birinde, Ebû Hanîfe'nin şöyle dediğini aktarmıştır: “Rasûlullah (s.a.v.), yüzü görülene kadar önce ‘es-selâmü aleyküm ve rahmetüllâhi’ diyerek sağına selam veriyor, sonra ‘es-selâmü aleyküm ve rahmetüllâhi’ diyerek de soluna selam veriyordu”.⁵⁶

Ebû Muâz Hâlid b. Süleymân (199/814): O, Belh halkının kendisiyle iftihar ettiği âlimlerden birisidir.⁵⁷ Ebû Hanîfe'nin derslerine katılmış ve fetva için kendisine icâzet verilmiştir. İmam Mâlik'in kendisinden övgüyle

⁵¹ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 416-420.

⁵² es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 411-414.

⁵³ Ebû Hanîfe (150/767), *Kitâbü'l-Âlim ve'l-Müteallim*, 23. (Öz, Mustafa, *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*, İFAV Yayınları, 5.Baskı, İstanbul 2009) içerisinde.

⁵⁴ 2.Bakara, 196.

⁵⁵ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 414.

⁵⁶ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 415.

⁵⁷ el-Mekkî, *Menâkibu Ebî Hanîfe*, 515; el-Kerderî, *Menâkibu'l-İmam Ebî Hanîfe*, II, 515.

bahsetmesi ve Süfyân es-Sevrî'nin kendisinden kırk hadis rivayet etmiş olmasına rağmen,⁵⁸ muhtemelen Ehl-i Rey'den oluşundan ve Mürcie'nin önde gelen âlimlerinden rivayette bulunmasından dolayı, hadisçiler tarafından tenkide maruz kalmıştır.⁵⁹ Guslün ne zaman gerektiği, üç şeyde uğursuzluk, eti yenmeyen hayvanlar, av hayvanları ve müşrik topraklarındaki hükmü, vitir namazı, öğle namazının ilk dört rekatının tek selamla kılınması, Peygamber (s.a.v.) ailesinin üç gün üstüste buğday ekmeğiyle karnını doyurmadığı, köpek ticaretinin caiz olup olmadığı, kabir ziyaretinin hükmü, Uttâb b. Esîd'in Mekke halkına elçi gönderilmesi, oruçlu iken kan aldırma, Hz. Peygamberin gece namazı, münafık olmaktan korkmak, zimmî ve ehl-i harbin mallarından alınacak verginin miktarı, sabah namazının güneş doğmazdan önceki aydınlıkta kılınmasının fazileti, namazdan boşa çıktık (kurtulduk) demek yerine, namazı eda ettik demek gerektiği, yemin eden kimsenin inşallah derse yeminde istisna yaptığı, velinin izni olmadan nikahın gerçekleşmeyeceği, nifasın kırk gün olduğu, Ebû Hanîfe'nin örnek davranışları ve fazileti ve daha birçok konu, onun Ebû Hanîfe'den rivayetleri arasındadır.⁶⁰

el-Hakem b. Abdillâh Ebû Mutî' (204/820): Ebû Mutî', bölgede Ehl-i Rey'in önemli sîmalarından birisidir. Ebû Hanîfe'nin önemli öğrencilerinden olduğunu yaptığı çalışmalarla kanıtlamıştır. Bir taraftan fıkıhta önemli bir otorite olan Semerkand İmamı Ebû Mukâtil es-Semerkandî'den Ebû Hanîfe'nin *el-Âlim ve'l-Müteallim* adlı eserinin rivayetini yapmakla meşgul olmuş,⁶¹ diğer taraftan da, *el-Fıkhu'l-Ebsat*'ı soru cevap şeklinde kaleme alarak rivayet etmiştir. Bazı kaynaklarda onun *el-Fıkhu'l-Ekber*'in ravisi olduğu yazılıdır. Oysa ki kaynakların; *el-Fıkhu'l-Ekber* olarak alıntı yaptığı eserin, *el-Fıkhu'l-Ebsat* olduğu aşikârdır.⁶² Nitekim *el-Fıkhu'l-Ebsat*, Mürcî'î akîdenin esaslarıyla da uyuşmakta olup, tek tanrı inancına sahip olduğu bilinen Türkler'in İslâm'ı din olarak benimsemelerinin yolunu açmıştır.⁶³ İmam Ebû Yûsuf'un, "Fıkıhta Ebû Mutî'den daha bilgisi yoktur" şeklinde taltif ettiği

⁵⁸ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, 142-143.

⁵⁹ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 218-219.

⁶⁰ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fî Menâkıbi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 428-436.

⁶¹ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 10, 267-269; Kutlu, "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Mezhebî Arka Planı", 135.

⁶² Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 12-13, 17. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Avcı, "İmam Mâtürîdî'nin Fikirlerinde Ebû Hanîfe'nin Etkisi", (Basılmamış Doktora Tezi), 21-27.

⁶³ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 216-217.

Hakem b. Abdillâh el-Belhî,⁶⁴ Horasân bölgesinde Hanefîler'in önemli bir önderi olarak, 16 yıl Belh kadılığı da yapmış ve Belh şehrinde 74 yaşındayken vefat etmiştir.⁶⁵ O, Ebû Hanîfe'nin rivayet zincirinde bulunduğu birçok hadis nakletmiştir. Oruçlu iken kan aldırma, kabir ziyaretlerinin önce yasaklanması sonra izin verilmesi, komşunun şuf'a hakkında öncelikli oluşu, kabir halleri, mesh etmek, talak, tavaf, Ebû Hanîfe'nin Ca'fer el-Mansûr'a ilmini nereden aldığını açıklaması ve daha birçok konuyla ilgili nakilleri bunlar arasındadır.⁶⁶

Halef b. Eyyûb (205/820): Onun, Ebû Hanîfe'nin talebeleri Ebû Yûsuf, Hasan eş-Şeybânî ve İmam Züfer'den ders aldığı bilinmektedir. Belh'te fıkıh, hadis ve tefsir alanında akla gelen önemli bir şahsiyet olup, Ehl-i Rey'in Horasân'da yayılmasında katkıları olmuştur. Ebû Hanîfe'den birçok rivayette bulunmuş olmasına rağmen, bu rivayetleri incelendiğinde, Rey görüşüyle anılmaktan hoşlanmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü o, Ebû Hanîfe'nin görüşlerini benimseyen kimseler için *Kitâbü'r-Ra'y* ifadesi yerine, *Tefsîrû'l-Hadîs* ifadesinin kullanılmasını istemiştir. Hadis Taraftarları'ndan bir adam ona gelerek iki kez üstüste Rey görüşünü alıp almadığını sormuş, Halef b. Eyyûb ise hayır cevabını vermiştir. Adam üçüncü kez "Ebû Hanîfe'nin *Kitâbü'r-Ra'y* görüşünü mü aldın" deyince, "*Kitâbü'r-Ra'y* deme, bunun yerine *Tefsîrû'l-Hadîs* de" diyerek adamı uyarmıştır.⁶⁷

el-Mütevekkil b. Şeddâd b. Hakîm (214/829): Kaynaklarda İmam Züfer b. Hüzeyl'in talebesi olduğu, müfessir kişiliğinin yanında kırk bin civarında hadis bildiği, bazı konularda Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî ile yazıştığı ve Ehl-i Rey olduğu bilgileri mevcuttur.⁶⁸ Belh'te bir süre kadılık vazifesinde bulunmakla birlikte, onun bu görevden kaçındığı da bilinmektedir. Kadılık görevi esnasında baktığı davalardan bir tanesi, onun hükmünde son derece âdil, cesur ve korkusuz olduğunu göstermektedir. *Fezâil-i Belh* müellifi Vâizi Belhî'nin rivayetine göre; halktan birisi Belh emirinin arazisine el koyduğunu, bu yüzden emirden şikayetçi olduğunu söyleyerek kadı Şeddâd'a başvurmuştu. Şeddâd adama şikayetini doğrulayan şahitleri olup

⁶⁴ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, 24.

⁶⁵ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, 146-147. Krş.: el-Kureşî, Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdülkadir İbn Ebi'l-Vefa (775/1373), *el-Cevâhirü'l-Mudîyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. ve nşr.: Muhammed Abdullâh eş-Şerîf, Dâr'ül-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1426/2005, 460.

⁶⁶ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerîfe fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 420-428.

⁶⁷ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerîfe fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 479-485.

⁶⁸ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 220-221.

olmadığını sordu. Şahitleri olduğunu anlayınca, emiri ve adamı Cuma namazı sonrasında çağırarak davayı gördü ve emirin aleyhine, adamın ise lehine karar vererek, Belh emirinden el koyduğu araziye sahibine teslim etmesini istedi. Ancak emir kararı yerine getirmek istemedi. Bunun üzerine kadı Şeddâd, kararı yerine getirmediği takdirde emiri hapse atacağını söyledi. Emir yine direnince, halifelik makamına yazı yazarak emiri şikayet edeceğini söyledi. Emir çaresiz kalınca, Şeddâd'ın hükmünü yerine getirmiştir.⁶⁹ Ebû Hanîfe'den rivayetlerde de bulunan Şeddâd, bu nakillerinden birinde kadılık makamını kabul etmeyen Ebû Hanîfe'nin nasıl kırbaçlandığını aktarmıştır.⁷⁰

Leys b. Müsâvir (224/839): Belh'in ileri gelen âlimlerinden olup, Belh kadılığı yapmıştır. Ondan önceki Belh kadıları sırasıyla; Hâris b. Sûr (Şûb?), Hilal b. Hasân, Mukâtil'in babası Süleymân, Nasr Müşâris, Mütevekkil, Ömer b. Meymûn er-Remmâh, Ebû Muhammed, Ebû Mutî, Şeddâd b. Hakîm, Abdullah b. Ömer b. Meymûn er-Remmâh'tır.⁷¹ Görüldüğü gibi bu kadıların bir çoğu bölgede Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin yayılmasında katkıları bulunan âlimlerdir.

İsâm b. Yûsuf (239/853): Zühde düşkünlüğü, ilmi ve verası ile Ebû Hanîfe'nin ve arkadaşlarının bölgede önem verdiği, Belh'in önde gelen Ehl-i Rey âlimlerindedir.⁷² Ebû Hanîfe'den ve talebeleri Ebû Yûsuf, Züfer b. Hüzeyl, Esed b. Amr'dan nakillerde bulunmuştur. Onun bir rivayetine göre İmam Züfer; “Bizim akıl yürüttüğümüz gibi akıl yürütmeden sözümüzle fetva verilmesi hiç kimseye helal değildir” demiştir. Ayrıca, Ebû Hanîfe'nin diğer talebelerinden de buna benzer bir rivayeti aktarmıştır: “Bizden işitmediği şeyi rivayet etmek, verdiğimiz fetvayı nereden aldığımızı bilmeden onunla fetva vermek, hiç kimseye helal değildir”. Yine İsâm b. Yûsuf bir gün Ebû Hanîfe'nin meclisine gitmiş, o oradayken bir adam gelmiş ve meclisin kapısına dikilerek Ebû Hanîfe'ye küfredip hakaretler etmeye başlamış, ancak meclisten hiç kimse ona mukabelede bulunmamıştır. Ne zamanki Ebû Hanîfe dersini bitirmiş meclisten ayrılacakken, adam Ebû Hanîfe'ye tekrar söverek hakaret etmiş fakat yine kimse ona mukabelede bulunmamıştır. Bunun üzerine küfürbaz adam iyice öfkelenerek kafasıyla

⁶⁹ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, 189-190. Krş.: Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 221.

⁷⁰ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 411.

⁷¹ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, 208-209.

⁷² Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 221-222.

kapıya vurarak “beni köpek yerine bile koymuyorsunuz” demiştir. Bunun üzerine Isâm b. Yûsuf, meclis içinden hafif sesle “Bilakis seni köpek yerine koyuyoruz ve bu yüzden sana cevap vermiyoruz” şeklinde bir ses işittiğini nakletmiştir.⁷³

Ebû Bekir Nusayr b. Yahyâ (268-881): Ebû Hanîfe'nin başta gelen öğrencilerinden İmam Muhammed'in talebesi olan Ebû Süleymân el-Cûzcanî'nin tadrîsinde yetişmiş,⁷⁴ Ebû Hanîfe'ye nispet edilen *Risale ilâ Osman el-Betti'* nin Belh şehrinde tanınmasına öncülük etmiştir. Eserin bu bölgede, *Kitâbü'l-Âlim ve'l-Müteallim* ve *Kitâbü'l-Fıkhü'l-Ebsat'* tan sonra Ehl-i Rey için üçüncü bir kaynak olduğu düşünülmektedir.⁷⁵

Ali b. Yûnus el-Belhî: Bölgede Ehl-i Rey görüşleriyle tanınan kadı Leys b. Mûsâvir (224/839) ile aynı dönemde yaşadığı anlaşılmaktadır. Ebû Hanîfe'nin Ali b. Ebî Tâlib (r.a.)'den rivayet ettiği; namazda abdesti bozulan kimsenin hiç konuşmadan abdest alıp tekrar namaza devam etmesi ile ilgili rivayeti aktarmıştır.⁷⁶

Sa'dân b. Saîd el-Hulemî: Sa'dân el-Horasânî ve el-Hukemî olarak da bilinmektedir. Ebû Hanîfe'den yaptığı rivayette, Rasûlüllah (s.a.v.)'in şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “En büyük cihad, câir Sultan önünde hakkı söylemektir”. O, başka bir rivayette, Ebû Hanîfe'nin sonu gelmeyen cehalet hastalığı karşısında bu ümmetin tabibi olduğunu söylemiştir.⁷⁷

el-Hüseyn b. Süleymân: Hadiste sikâ kabul edilen Hüseyin b. Süleymân'ın sahih kitapları olduğu söylenmiştir. Half b. Eyyûb, onda Ebû Hanîfe'ye ait çok şeyler bulduklarını aktarmıştır. Ebû Hanîfe'den; bir çocuğun avladığı tavşan etinin hükmü, abdestin namazın anahtarı oluşu, teşrik tekbirleri günlerinin yeme içme günleri olduğu yani o günlerde oruç tutulamayacağı konuları ve daha bir çok meseleyle ilgili rivayette bulunmuştur. Bu rivayetlerinden birinde; kendisinden daha cömert herhangi birisini görmediğini söylediği Ebû Hanîfe'nin, talebelerinin aylık masraflarını karşıladığını aktararak cömertlik yönüne dikkat çekmiştir.⁷⁸

Mekkî b. İbrâhîm: Kütüb-i Sitte müelliflerinin kendisinden hadis aldığı Mekkî b. İbrâhîm, Ebû Hanîfe'nin itikadî ve fikhî yönüne delil teşkil edecek

⁷³ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 440-442.

⁷⁴ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudîyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, 418.

⁷⁵ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 224.

⁷⁶ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 436.

⁷⁷ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 436-437.

⁷⁸ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 437-438.

bir çok rivayette bulunmuştur. Allah'a şirk koşma dışındaki günahlardan dolayı kimsenin kafir olmayacağı, okla avlanan hayvanın etinin hükmü, namazda kahkaha ile gülenin abdestini ve namazını tekrar edâ etmesi gerektiği, saça kına yakılması, yemek adâbı, kabir ziyaretlerine izin verilmesi, Cuma günü gusül abdesti almanın fazileti, mukîm ve misafir için meshin müddeti, altının altınla vb. herşeyin misli misline oluşu, yatsı namazından sonra camide kılınan dört rekatlık nafîle namazın fazileti, İhlâs suresinin önemi, kıyasda kadınların şahitliğinin caiz olmadığı, zina eden bekara yüz değnek vurulması, namazın anahtarının abdest oluşu, abdestin farzları, kölenin emanet oluşu, Hz. Peygamberin oruçlu olduğu halde hanımlarından bazısını öpmesi ve daha bir çok konuyla ilgili nakillerde bulunmuştur.⁷⁹

el-Vesîm b. Cemîl el-Âbid: Başlangıçta Rey ve kıyas taraftarı olup sonra hadise yönelen Kuteybe b. Saîd (240/855)'in amcasıdır. Ebû Hanîfe'den bir çok rivayette bulunmuş, bunlardan birinde; hastalıklara ve belalara sabreden kimseler için mükâfat olduğu konusundaki rivayeti aktarmıştır.⁸⁰

İbrâhîm b. Edhem: Buhârî ve Tirmizî'nin kendisinden hadis aldığı İbrâhîm b. Ethem, gerek Ebû Hanîfe'den, gerekse içlerinde onun talabeleri de olan bir çok âlimden nakillerde bulunmuştur. Babasının, bölgenin zengin eşrafından olup kölelere ve hizmetçilere sahip olduğu, dolayısıyla İbrâhîm b. Ethem'in refah bir hayat sürdüğü zikredilmiştir. Ancak o bir av esnasında gökten aldığı bir ilhamla, "Yoksa sizi boş yere yarattığımızı ve (hesap vermek için) bize döndürülmeyeceğinizi mi sandınız"⁸¹ ayetinin sırrına vâkıf olmuş ve dünya işlerini terkederek ahiret işlerine yönelmiştir. O Ebû Hanîfe'den; rasûlüllah (s.a.v.)'in, "Kim benim adıma kasten yalan söylerse cehennemdeki yerine hazırlansın" mealindeki hadisi, "Her kim rasûlüllah (s.a.v.) sihirbazdır, kâhindir, mecnundur derse o kimse cehennemdeki yerine hazırlansın" şeklinde nakletmiştir.⁸²

Şakîk b. İbrâhîm: Fıkıhî Züfer b. Hüzeyl'den aldığı bilinen Şakîk b. İbrâhîm, Ebû Hanîfe'den birçok rivayette bulunmuştur. Namazda ellerin ilk tekbirden başka kalkmaması, bir gecede yüz ayet okuyan kimsenin ğafillerden yazılmayacağı, iki yüz ayet okuyan kimsenin ise muttakilerden

⁷⁹ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fî Menâkıbi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 442-461.

⁸⁰ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fî Menâkıbi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 461-462.

⁸¹ 23.Mü'minûn, 115.

⁸² es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fî Menâkıbi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 463-469.

sayılacağı, Muhammed (s.a.v.)'in bu dünyadan ayrılıncaya kadar üç gün üstüste buğday ekmeğiyle doymadığı rivayetlerinin yanında, Ebû Hanîfe'nin şöyle dediğini nakletmiştir: “Ben ibâdete düşkünlüğünün yanında ilmin kendisinde toplandığı Atâ b. Ebî Rebâh'tan başka kimse görmedim”.⁸³

Mukâtil b. Fadl: Ebû Hanîfe'den altın diş kullanmanın caiz oluşu ve Ehl-i Kitabın kestikleri hayvanların etinin hükmü vb. fıkıh konularında rivayetlerde bulunmuştur.⁸⁴

Hamza b. Behrâm el-Âmirî: Ebû Hanîfe'nin de rivayet zincirinde bulunduğu, Saîd b. Cübeyr (r.a.) vasıtasıyla gelen talak konusuyla ilgili dikkat çekici bir nakilde bulunmuştur.⁸⁵

Ali b. Muhammed el-Mencûrânî: Ebû Hanîfe'den, Hz. Hüseyin'in kesik başının Ubeydullah b. Ziyâd'a getirilmesiyle ilgili rivayeti nakletmiştir. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin fazilet sıralaması bakımından Ali (r.a.)'yi Ebûbekir ve Ömer (r.anhümâ)'den sonra üçüncü sırada saydığını söylemiştir.⁸⁶

3.2 Rey: Tahran'ın yaklaşık 8 km. güney doğusunda kalan Rey şehri, Orta Asya'yı Anadolu'ya bağlayan tarihî İpek Yolu üzerinde önemli bir konuma sahipti. Burası Hadis Taraftarları başta olmak üzere, Şîâ ve Mürcie gibi fırkaların temsil edildiği önemli bir yerleşim merkeziydi. Şehirdeki pek çok kimsenin Ebû Hanîfe'den ders almış olması,⁸⁷ onun fikirlerinin bu bölgede bilinmesini ve yayılmasını sağlamıştır. Ondan rivayette bulunarak görüşlerinin bölgede yayılmasını sağlayan âlimleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Ebû Ca'fer er-Râzî İsâ b. Mâhân (195/811): Abbâsiler döneminde kumandanlık ve valilik yaptığı bilinmektedir.⁸⁸ O Ebû Hanîfe'den bir çok rivayette bulunmuştur. Bu rivayetlerden birinde, bir ayda Ebû Hanîfe'nin Kur'ân'ı otuz kez hatmettiğini, Ramazan ayında ise atmış kez hatmettiğini işittiğini söylemiştir. Şeddâd b. Hakîm bunun doğru olup olmadığını, Ebû Ca'fer er-Râzî'nin doğruyu söyleyip söylemediğini İmam Züfer'e sormuştur. İmam Züfer, “Ebû Ca'fer'in söylediği doğru” diyerek onu teyit etmiştir. Bir

⁸³ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 469-476.

⁸⁴ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 476-478.

⁸⁵ Bkz.: es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 478.

⁸⁶ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 478-479.

⁸⁷ el-Mekkî, *Menâkibu Ebî Hanîfe*, 510; el-Kerderî, *Menâkibu'l-İmam Ebî Hanîfe*, II, 510.

⁸⁸ Bozkurt, Nahide, “İbn Mâhân”, *DîA*, İstanbul 1999, XX, 164.

başka rivayette ise, Ebû Ca'fer er-Râzî'nin oğlu Abdullah, babasının "Ebû Hanîfe'den daha fakih kimse görmedim" dediğini aktarmıştır.⁸⁹

Hüseyn b. Muhammed b. Abdillâh en-Neccâr er-Râzî (220/835): Onun eğitimini Bağdat'ta Bişr el-Merisi'den aldığı, Bişr'in ise Mu'tezile'ye yakın olup diğer Mürcie'den farklı oluşu yüzünden, Hanefiler arasında çok sevilmediği rivayet edilmiştir.⁹⁰ Eş'arî; Mürcie'yi tasnifinde onu 6. firkadan sayarken,⁹¹ Bağdâdî ayrı bir fırka olarak görmüştür.⁹² Şehristânî ise onu Cebriyye'nin alt gruplarından saymıştır.⁹³ Her ne kadar Hanefiler arasında sevilmediği söylene de; İrcâ akîdesini savunan bir kitap yazmış olması,⁹⁴ bu durumu değiştirmiş olmalıdır. Çünkü Hicrî IV. asrın sonlarına gelindiğinde, Rey'de bulunan yoğun Hanefî mezhebi mensuplarının ona sempati beslemeleri ve taraftarı olmaları dikkat çekicidir.⁹⁵

Muhammed b. Mukâtil er-Râzî (248/862): Rey ehlinden olup, Ebû Hanîfe'nin görüşlerini savunmuştur. Bu yüzden meşhur hadisçi Buhârî kendisinden hadis almamıştır. Ebû Hanîfe'den ilim öğrenmeye devam edip, hocasından birçok rivayette bulunan Ebû Mukâtil, onun *Kitabü'l-Âlim ve'l-Müteallim* adlı eserinin ravidir. Bu eser, Ehl-i Rey'in görüşlerini yansıtması ve Mürcie'nin ana ilkeleriyle uyumlu olması bakımından, bölgeye ulaşan en önemli yazılı metin hüviyetini taşımaktadır. Ebû Mukâtil, Ebû Hanîfe'nin bir diğer önemli eseri olan *Kitâbü'l-Fıkhü'l-Ekber*'in, gerek oğlu Hammâd kanalı ile gelen ve gerekse talebesi Ebû Mutî' el-Hakem b. Abdillâh el-Belhî kanalı ile gelen rivayet zincirinde de bulunmaktadır.⁹⁶ Görüldüğü gibi o, Ebû Hanîfe'nin düşüncesini sadece sözlü olarak değil, aynı zamanda yazılı metinlerle Semerkand'da yayan büyük bir âlimdir.⁹⁷ Ayrıca o, Ebû

⁸⁹ es-Sübezmîni, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 112-114.

⁹⁰ İbn Nedim, *Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk* (385/995), *el-Fihrist*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1978, 254. Krş.: Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 227.

⁹¹ el-Eş'arî, Ebû Hasan Ali b. İsmail (330/936), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*, thk.: Ahmed Câd, Dâru'l-Hadis, Kahire 1430/2009, 83.

⁹² el-Bağdâdî, Abdülkâhir b. Tahir b. Muhammed (429/1037), *el-Fark Beyne'l-Fırak*, thk.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Mektebetü't-Dârü't-Turas, Kahire 1428/2007, 34.

⁹³ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 75.

⁹⁴ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 255.

⁹⁵ Geniş bilgi için bkz.: Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 227-229.

⁹⁶ Beyâzîzâde, Ahmed b. Hasan b. Sinanüddin Ahmed Efendi (1098/1687), *el-Usûlü'l-Münîfe li'l-İmâm Ebî Hanîfe*, Laleli vr. 100b; Şehid Ali, vr. 1b. Krş.: İlyas Çelebi, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*, MÜİFV Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2017, 26 vd.

⁹⁷ Josef van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra Eine Geschichte des religiösen Denkens im frühen Islam*, I-VI, New York 1991, II, 560.

Hanîfe'den İmam Mâturîdî'ye uzanan hoca silsilesinde de yerini almıştır.⁹⁸ Ehl-i Rey ve Mürcie açısından, bunun da ötesinde Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin bölgede bilinip yayılması açısından son derece önemli işler yapan Ebû Mukâtil'in, bir süre Rey kadılığı yaptığı da bilinmektedir.⁹⁹ Fıkıhta da son derece önemli bir otorite olan Ebû Mukâtil, halife Me'mun döneminde vefat etmiştir.¹⁰⁰

Muhammed b. Ebân b. Aişe el-Kasrânî er-Râzî (244/858): Muhammed b. Mukâtil er-Râzî (248/862) ile aynı yıllarda yaşamıştır. Onun aslen Belh'li olup Hişâm b. Ubeydullah er-Râzî (221/835)'nin öğrencisi olduğu düşünülmektedir. Çünkü henüz hocası sağken, o Rey şehrinde Hadis Taraftarları ile Rey Taraftarları arasında düzenlenen tartışmalara katılır ve hocasının camisinde, İrcâ akîdesinin lehine olarak topladığı hadisleri okuturdu. Nitekim hocası Ubeydullah'ın vefatından sonra, onun camisinde ders halkasını o devam ettirmiştir.¹⁰¹

el-'Alâ İbnü'l-Hasîn: O, Ebû Saîd el-Hudrî (r.a) kanalıyla gelen şu rivayette olduğu gibi, Ebû Hanîfe'nin fikhî görüşleriyle ilgili nakillerde bulunmuştur: “Rasûlüllah şöyle buyurmuştur: Sabah namazı kılındıktan ve fecr aydınlandıktan sonra güneş doğuncaya kadar başka namaz kılınmaz. İkinci namazından sonra da, güneş batıncaya kadar namaz kılınmaz”.¹⁰²

Mihrân b. Ebî Ömer: Ebû Dâvud'un kendisinden hadis aldığı Mihrân b. Ebî Ömer, Ebû Hanîfe'den şu rivayeti aktarmıştır: “Rasûlüllah şöyle buyurmuştur: Namazın anahtarı abdest, tahrîmi (girişi) tekbir, tahlîli (çıkışı) selam vermektir. Her iki rekatta selam verilir, her rekatta fatihayla beraber Kur'ân'dan birşeyler okumak gerekir”. Ayrıca o bir başka rivayetinde, Ebû Hanîfe'nin geceleri kâim olduğunu zikretmiştir.¹⁰³

Ali b. Mücâhid er-Râzî (el-Ma'rûf bi'l-Kâbelî): Tirmizî kendisinden hadis almıştır. O, Ziyâd (r.a) kanalıyla gelen şu rivayette olduğu gibi, Ebû Hanîfe'den nakiller yapmıştır: “Nebî (s.a.v.), her müslüman için nasihatı emretmiştir”.¹⁰⁴

⁹⁸ Ebû Hanîfe'den İmam Mâturîdî'ye ulaşan silsile ve değerlendirmeler için bkz.: Avcı, “İmam Mâturîdî'nin Fikirlerinde Ebû Hanîfe'nin Etkisi”, 54-60.

⁹⁹ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudîyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, 549.

¹⁰⁰ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 10, 267-269; Kutlu, “Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Mezhebî Arka Planı”, 135.

¹⁰¹ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 226-227.

¹⁰² es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 114.

¹⁰³ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 115.

¹⁰⁴ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 116-117.

İsâ b. Hâlid el-Esamm Ebû Mu'âz er-Râzî el-Ezrak: Ebû Hanîfe'den yaptığı rivayetlerden birinde; Esved (r.a)'ın iki sene boyunca sabah namazlarını Ömer b. el-Hattâb ile kıldığını, Hz. Ömer'in bu namazların hiç birinde kunut duası okumadığını nakletmiştir. Bir diğer rivayetinde ise, Hz. Peygamberin ehlini öptüğünü ve abdest tazelemeden namazını kıldığını nakletmiştir.¹⁰⁵

Abdurrahman b. Muğarrâ ed-Devsî Ebû Züheyr: Kütüb-i Sitte müelliflerinden İbn Mâce hariç diğerleri kendisinden hadis almıştır. Nasr b. Hüseyin, onun Ebû Hanîfe hakkında şöyle dediğini aktarmıştır: “Ebû Hanîfe, oğlu Hammâd'a her gün on dirhem karşılığında ekmek aldırıyor, bu ekmekleri fakir komşularına ve kapıya gelen ihtiyaç sahiplerine tasadduk ettiriyordu”.¹⁰⁶

İbrâhim b. el-Muhtâr er-Râzî: Buhârî, Tirmizî ve İbn Mâce kendisinden hadis almıştır. Onun Ebû Hanîfe'den yaptığı nakillerden bir tanesi; Nebî (s.a.v.)'in nasıl abdest aldığına tarifini konu alır. Buna göre; “Hz. Ali abdest almak için su istedi, üç kez ellerini yıkadı, üç kez mazmaza ve istinşâk yaptı, üç kez yüzünü ve dirseklerle beraber kollarını yıkadı, sonra üç kez başını mesh etti, üç kez topuklarla beraber ayaklarını yıkadı ve şöyle dedi: İşte bu Rasûlüllah (s.a.v.)'in abdestidir”.¹⁰⁷

İshâk b. Süleymân er-Râzî: Kütüb-i Sitte müelliflerinin kendisinden hadis aldığı İshâk b. Süleymân; Cuma namazına gidecek kimselerin gusül abdesti almasını tavsiye eden rivayet başta olmak üzere, Ebû Hanîfe'den nakillerde bulunmuştur.¹⁰⁸

Hukkâm b. Selem: Buhârî, Müslim ve diğer Kütüb-i Sitte müellifleri onu ta'lik olarak kabul etmişlerdir. O Ebû Hureyre'den rivayet edilen bir hadisi, Ebû Hanîfe'den şu şekilde işittiğini nakletmiştir: “Sevap yönünden hiçbir şey sıla-i rahim yapmaktan daha değerli değildir. Ceza yönünden de hiçbir şey zulüm yapmak ve akrabalarla ilişkiyi kesmekten daha kötü değildir.....”.¹⁰⁹

Yahyâ b. ed-Dureys: Ebû Hanîfe'nin fetva verirken izlediği yola işaret eden “Allah'ın kitabında bulduğumuzu alırız, eğer bulamazsak Rasûlüllah'ın

¹⁰⁵ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 117-118.

¹⁰⁶ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 119.

¹⁰⁷ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 119-120.

¹⁰⁸ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 120-121.

¹⁰⁹ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 121.

sünnetinde bulduğumuzu alırız...” şeklindeki rivayet başta olmak üzere, değişik konularda nakillerde bulunmuştur.¹¹⁰

Osmân b. Zâide: Müslim kendisinden hadis almıştır. O, Ebû Hanîfe'den yaptığı bir rivayette, Ebû Hanîfe'ye bir adamın gümüş bir kâse veya bardaktan su içmenin hükmünü sorduğunu ve onun bu soruyu “bunda herhangi bir beis yoktur” şeklinde cevapladığını nakletmiştir. Sonra adam gidince, Ebû Hanîfe'den bu konuya açıklık getirmesini istemiştir. Bunun üzerine Ebû Hanîfe: “Bir adam düşün ki; susamış ve bir nehre uğramış. Fakat yanında nehirden su içecek bir kap yok. Ancak elleriyle (avucuyla) suyu içebilir. Fakat parmağında altın yüzük var ve o bu şekilde suyu içiyor, bunda bir beis var mı?” demiştir. Bu cevabı alan Osman b. Zâide, “ben Ebû Hanîfe'den daha hazır cevap birisini görmedim” demiştir.¹¹¹

el-Hâris b. Müslim: Ahmed b. Harb, el-Hâris b. Müslim'in Ebû Hanîfe hakkında şöyle dediğini rivayet etmiştir: “Ebû Hanîfe'nin bir günü, dönemindeki âlimlerin bir kısmının ömründen daha hayırlıdır. Bunun sebebi, Ebû Hanîfe'nin ilminden bütün insanların faydalanmış olması, diğerlerinin ilminden ise çok fazla kimsenin faydalanmamış olmasıdır”.¹¹²

es-Sabâh b. Muhârib: İbn Mâce'nin kendisinden hadis aldığı İbn Muhârib, Ebû Hanîfe'den değişik konularda nakiller yapmıştır. Nebî (s.a.v.)'in Mut'a'yı yasaklaması, Oruçlu olduğu halde hacamat yaptırmaması, Kurban ve Ramazan Bayramı günlerinde oruç tutulamayacağı, Gusül abdesti alırken mazmaza ve istinşâk yapmayı unutan kimsenin kıldığı namazın geçerli olmadığı, tekrar mazmaza ve istinşâk yaparak gusledip namazı iade etmesi gerektiği gibi nakiller bunlardandır.¹¹³

Hârûn b. el-Muğîre: Ebû Dâvud ve Tirmizî kendisinden hadis almıştır. Ebû Hanîfe'den naklettiğine göre, İbn Mes'ûd şöyle demiştir: “Namazın sonunda oturduğumuzda, ‘es-Selâmü ale'llah, es-Selâmü alâ rasûlillah, es-Selâmü alâ melâiketihî nüsemmihim’ diyorduk. Rasûlullah bunun yerine bize şöyle dememizi tavsiye buyurdu: ‘et-tahıyyâtü lillâhi ve's-salevâtü ve't-tayyibât, es-selâmü aleyke eyyühen-nebiyyü ve rahmetullâhi ve berakâtüh, es-selâmü aleynâ ve alâ ibâdillâhi's-sâlihîn. Eşhedü en lâ ilâhe illallâh ve eşhedü enne Muhammeden abdühû ve rasûlüh”. Ayrıca o, dönemindeki

¹¹⁰ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 122.

¹¹¹ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 122-123.

¹¹² es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 123.

¹¹³ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 123-124.

âlimlerin kendi aralarında Ebû Hanîfe'nin dengi olmadığını konuştuklarını zikretmiştir.¹¹⁴

Eş'as b. İshâk el-Kummî: İbn Abbâs'tan Ebû Hanîfe'nin şu rivayette bulunduğunu nakletmiştir: “Nebî (s.a.v.), kırmızı bir hulle ile kefenlenmiştir”.¹¹⁵ Bu rivayette geçen hulle, Peygamber (s.a.v.) döneminde kullanılan giysilerden izâr ve ridâ'nın birlikte kullanılmasını ifade etmektedir. Bilindiği üzere ridâ, beden bel üstünü örten kumaş, izâr ise bedenin alt kısmını özellikle de göbek altını örten kumaştır. Ridâ ve izârdan oluşan hulle, günümüzdeki takım elbiseyi anımsatır.¹¹⁶

Ebû İsmâil el-Huvârî (Kâdî Huvâr): Ebû Hanîfe'den yaptığı rivayete göre; Ebû Hanîfe Şâ'bî'ye, Hıristiyan bir erkeğin Hıristiyan bir kadınla evliken Müslüman olması durumunda, Hıristiyan kadınla aralarındaki nikahın durumunun ne olacağını sormuştur. Şâ'bî; kadın Müslüman olsa, erkeğin de Müslüman olması gerektiğini, eğer erkek Müslümanlığı kabul etmezse, Müslüman kadının Hıristiyan kocasından boşanması gerektiğini söylemiştir.¹¹⁷

3.3 Nîsâbûr: Arapça Nîsâbûr ve Neysâbûr olarak bilinen bu kadîm şehir; İslâm'ın ilk dönemlerinde İranşehr, Ebreşehr olarak da anılmasının yanında, Farsça Nişapûr olarak da bilinmektedir. Nîsâbûr; ortaçağda Belh, Merv ve Herât ile birlikte Horasân'ın en önemli dört şehriden birisi olmuştur.¹¹⁸ Hanefî ekolüne mensup Nîsâbûr âlimleri şunlardır:

İbrâhîm b. Tahmân (163/780): Kütüb-i Sitte'de rivayetleri bulunan İbrâhîm b. Tahmân, benimsediği İrcâ görüşü yüzünden eleştirilere maruz kalmıştır. O Hicaz dönüşünde, Kûfe'ye uğrayarak Ebû Hanîfe'yi ziyaret etmiş, ona Mâlik b. Enes'in hadislerini imlâ etmiştir. Muhtemelen İrcâ ve Rey görüşünü Ebû Hanîfe'den almış olmalıdır. Yine bir seferinde Hicaz'a hac yapmaya giderken Nîsâbûr'a uğramış, bu şehrin Cehmiyye görüşlerinin etkisi altında kaldığını görünce, hac yapmaktan vaz geçmiş ve burada kalmıştır. Halkı İrcâ akîdesiyle aydınlatmaya çalışmış, böylece bölgede Ebû

¹¹⁴ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 125.

¹¹⁵ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 125 vd.

¹¹⁶ Bkz.: İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî (711/1311), *Lisânü'l-Arab*, Dâr'ü Sâdır, Beyrut tarihsiz, IV, 17; Güngör, Haydar, “Hz. Peygamber (s.a.s.) Döneminde Kullanılan Kıyafetler”, *dergâbant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)*, Güz 2016, C. 4, 4.

¹¹⁷ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 126.

¹¹⁸ Özgüdenli, Osman Gazi, “Nişâbûr”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 149.

Hanîfe'nin görüşlerinin yayılmasına katkıda bulunmuştur. Onun İrcâ akîdesini benimsemesine rağmen hadiste sikâ kabul edildiği ve rivayetlerinin hasen derecesinden aşağıya düşmediği belirtilmiştir.¹¹⁹ Hafs b. Abdullah en-Nîsâbûrî, İbrâhîm b. Tahmân'ın Ebû Hanîfe'den birçok hadis rivayet ettiğini söylemiştir. Vitir namazını geceye yayarak ümmete genişlik kazandırmak, nafîle olarak tutulan orucun gerektiğinde bozulabileceği, avlanan hayvanın etinin hükmü, erkekle kadının aynı mezara defninin yapılması durumunda kadının erkeğin arkasında defnedilmesi ve aralarına topraktan engel konulması ve diğer bazı konularla ilgili rivayetler de bunlar arasındadır.¹²⁰

Hafs b. Abdirrahman b. Ömer b. Ferrûh el-Belhî (199/815): Nesâî kendisinden hadis almış, Ebû Hâtîm onun sadûk, İbn Hibbân ise sikâ olduğunu söylemiştir. O, Ebû Hanîfe'den fıkıh dersleri almış olup, Nîsâbûr şehrinde babasından sonra en iyi Hanefî fıkıhçısı olarak tanınmıştır. Aslen Belh'li olduğu, babasının buradaki kadılık görevi sebebiyle Nîsâbûr'a yerleştiği bilinmektedir. Muhtemelen babasından sonra bu şehirde kadılık görevine getirildiği düşünülse de, onun ibâdete düşkünlüğü sebebiyle kadılık görevini bıraktığı anlaşılmaktadır.¹²¹ Hafs b. Abdirrahman aynı zamanda Ebû Hanîfe'nin ticaretle ortağıdır. O, Ebû Hanîfe'den bir çok rivayette bulunmuştur. Bunlar arasında fatıhasız namazın olmayacağı, Hz. Peygamberin oruçlu iken Hz. Aişe'yi öptüğü, üç şeyde uğursuzluk olduğu, Saîd b. Cübeyr'in Ka'be'de kıldığı namazın bir rekâtında bütün Kur'ân'ı okuduğu, Ebû Hanîfe'nin malını satarken şüphe ettiğinde bütün malı ve kârını sadaka olarak dağıttığı vb. konular bulunmaktadır. Nitekim Ebû Hanîfe bir gün onu pazara gönderirken, satacağı maldaki kusuru kendisine söylemiş ve bunu müşteriye hatırlatmasını istemiştir. Ancak Hafs malı satmış fakat maldaki kusuru müşteriye söylemeyi unutmamıştır. Bunun üzerine Ebû Hanîfe, o maldaki ortaklığını terketmiş ve hissesini sadaka olarak dağıtmıştır.¹²²

Ahmed b. Harb (234/848): O, Nîsâbûr Mürciesi arasında önemli şahsiyetlerden birisidir. Özellikle Muhammed b. Kerrâm gibi daha sonra "Kerrâmiyye" olarak ilk döneme damgasını vuracak olan mezhebin

¹¹⁹ Kandemir, M. Yaşar, "İbrâhîm b. Tahmân", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 353.

¹²⁰ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fi Menâkıbi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 150-153.

¹²¹ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudıyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, 145.

¹²² Bkz.: es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fi Menâkıbi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 146-150, 159-160.

kurusunu yetiştirmiş olması, onun Rey ehline ve Mürcie'ye en büyük hizmeti sayılmaktadır. Ayrıca onun halkın arasında vaaz ederek Rey görüşlerini yaymaya çalıştığı zikredilmiştir.¹²³

Ebû Abdillah Muhammed b. Kerrâm (255/868): Muhammed b. Kerrâm'ın hayatıyla ilgili bilgilere yer veren kaynaklar, onun Mürcîî âlimlerden ders gördüğünü, amelî meselelerde diğer Mürcie taraftarları gibi Ebû Hanîfe'nin görüşlerini benimsediğini zikretmiştir. Nîsâbûr'da zühd ve takvasıyla meşhur, aynı zamanda Mürcîî olan Ahmed b. Harb'den uzun süre ders almış olması, onun Mürcie ve Ehl-i Rey tercihinde etkili olmuştur. Diğer şehirlerde bulunan Mürcie taraftarlarında da görüldüğü üzere, Nîsâbûr Mürciesi de Ehl-i Rey'den olup, Hanefilerden sayılmışlardır.¹²⁴

el-Cârûd b. Yezîd: Ebû Hanîfe'den; guslü gerektiren durumlar, Nebî (s.a.v.)'nin yemek adabı, namazda kıraatı uzatmanın mekruh olduğu durumlar, nişanlılık dönemini uzatmamak gerektiği, mesh etmek, Kitap ehlinin kestiklerinin yenilebileceği, şayet Kitap ehli Allah'ın adından başkasını zikrederek keserse yenilemeyeceği, zekât, vitir namazının gecenin evvelinde ortasında ve sonunda kılınabileceği, Kur'ân'dan ayetler okumaya güç yetiremeyecek olanların sübhanallah, elhamdülillah, lâilâhe illallah vb. sözlerle namazını kılabilceği, Hz. Peygamberin abdest alırken uzuvları üçer kez yıkadığı ve bunun gibi konularda rivayette bulunmuştur.¹²⁵ Ebû Hanîfe'den nakilde bulunarak Horasân'da görüşlerinin yayılmasına katkı sağlayan diğer Nîsâbûr âlimleri, **Hammâd b. Kayrât** ve **Bişr b. Ebî el-Ezher**'dir.¹²⁶

3.4 Merv: Horasân'ın kuzey doğusunda, Orta Asya'nın önemli şehirlerinin kapısını açan merkezî bir konumda, aynı zamanda tarihî İpek Yolu güzergâhı üzerinde kurulmuş, halkının çoğunluğu Hanefî olan önemli bir Horasân şehridir. Dinî ilimler açısından önemli şahsiyetlerin yetiştiği Merv'de,¹²⁷ Ebû Hânîfe'nin görüşlerini bölge insanına yaymada, yaptığı faaliyetler ve rivayetlerle katkıda bulunan âlimlerin sayısı oldukça fazladır. Onları şu şekilde sıralayabiliriz:

¹²³ Josef van Ess, *Theologie und Gesellschaft*, II, 609.

¹²⁴ Josef van Ess, *Theologie und Gesellschaft*, II, 605.

¹²⁵ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 153-156, 158-159.

¹²⁶ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 156-157, 161-162.

¹²⁷ Özgüdenli, Osman Gazi, "Merv", *DîA*, Ankara 2004, XXIX, 221.

Ebû Usme Nûh b. Ebî Meryem el-Mervezî (173/789): Ebû Dâvûd ve Nesâî kendisinden hadis almıştır. Ebû Hanîfe'nin Merv'de en meşhur öğrencilerinden birisi olup, Horasân'da *Kâdi'l-Kudât*'lık yaptığı, başka hocalardan da ders aldığı, hocası Ebû Hanîfe'nin onun için *Şurûtu'l-Kazâ*'yı yazdığı rivayet edilmiştir. *Şurûtu'l-Kazâ*'nın; onun Halife Mansûr döneminde göreve getirildiğinde, Ebû Hanîfe'nin bir mektupla kendisine yazdığı tavsiyeler olduğu düşünülmektedir. Bir görüşe göre bir çok ilmi kendinde topladığından, bir başka görüşe göre de Ebû Hanîfe'nin fikhını Merv'de topladığı için kendisine 'el-Câmî' denilmiştir.¹²⁸ Ebû Hânîfe'den birçok rivayetlerde bulunan Nûh b. Ebî Meryem'in, Ebû Hanîfe'nin sözlerini aktardığı meclis, nahiv, şiir ve edebiyat olmak üzere dört tane meclisi olduğu nakledilmiştir. Ebû Hanîfe, "Nûh akıllı bir kimsedir. Onunla çok arkadaşlık yaptık. Benimle ilgili onda hangi rivayeti bulursanız alın" demiştir.¹²⁹

Ebû Hamza Muhammed b. Meymûn es-Sükkerî (168/783): En önemli hocası Ebû Hanîfe olup, başka hocalardan da ders almıştır. Onun Ebû Hanîfe'den aldığı dersleri, hocasının olmadığı diğer meclislerde tekrarladığı ve böylelikle o meclislerde de Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin ilgiyle takip edildiği anlaşılmaktadır. İbn Hâlid, onun 'otuz sene boyunca bir yemek yiyerek doymadığını' söylediğini aktarmıştır.¹³⁰

Abdullah b. Mübârek (736/797): Hadis Taraftarlarından olmasına rağmen, diğerlerine göre Rey görüşlerini eleştirmede ve Ashab-ı Rey'le ilişkilerde daha temkinli davranan vera' ehli bir fakih.¹³¹ Bu yüzden olmalıdır ki; Ebû Hanîfe'nin övgüsüne mazhar olmuştur: "Bizim meclisimizde güçlü zekası ve güzel edebiyatla Abdullah b. el-Mübârek'ten daha fazla hadis bilen hiç bir kimse oturmamıştır".¹³² Ona "Cemaat nedir diye sorulduğunda; Nasr b. Muhammed başlı başına bir cemaattir. Kendisi İmama yetişmekle övünürdü ve vera' ile fakihin ne olduğunu bana o öğretmiştir" demiştir. Fikhî konular başta olmak üzere; Ebû Hanîfe'den oldukça fazla rivayetlerde bulunmuş, bölgede ve taraftarı olduğu Hadis

¹²⁸ el-Mekkî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, 512; el-Kerderî, *Menâkibü'l-İmam Ebî Hanîfe*, II, 512. Krş.: Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 243.

¹²⁹ Bkz.: es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerîfe fî Menâkıbi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 194-209, 382.

¹³⁰ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerîfe fî Menâkıbi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 209-215.

¹³¹ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 245 vd.

¹³² es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerîfe fî Menâkıbi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 440.

Tarafartları arasında Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin tanınmasına vesile olmuştur. Ebû Hanîfe'den nakil yapanlardan birisi de onun babasıdır.¹³³

Ali b. el-Hüseyn el-Vâkid (211/826): Merv'de Rey görüşleriyle tanınan bu âlim, Ebû Usme Nûh b. Ebî Meryem'den, Mukâtil b. Süleymân'ın tefsirini rivayet etmiştir.¹³⁴ O, Buhârî hariç, diğer Kütüb-i Sitte müelliflerinin kendisinden hadis aldığı önemli bir âlimdir. Ebû Hanîfe'den birçok rivayette bulunmuş, bunlardan bir tanesinde; "Merv'de ilmî bir meseleye cevap arandığında, hiç kimsenin cevabını bilemediği konuların bile ancak Ebû Hanîfe'nin tekkesinde cevaplanabildiğini" nakletmiştir.¹³⁵

Ebû Abdîrrahman Ali b. Hasan b. Şakîk el-Abdî eş-Şakîkî (215/830): Merv'de ve bölgede Mürcî olarak bilinen önemli âlimlerden nakillerde bulunmuştur. Hatta bu yüzden eleştirilere maruz kalarak, hakkında kitap bile yazıldığı rivayet edilmiştir.¹³⁶

Nadr b. Muhammed: Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin kendisinden hadis aldığı Nadr b. Muhammed, Ebû Hanîfe'nin ilmi kolaylaştırdığını söylemiştir. Zinâ başta olmak üzere; büyük günah işlese de 'Lâilâhe illallâh Muhammedün Rasûlüllah' diyen kimsenin cennete gideceği, bir hayra delalet edenin o hayrı yapan kimse gibi sevap alacağı, şefaât, kölelik, sarhoşluk veren her şeyin haram oluşu ve daha bir çok konuda Ebû Hanîfe'den rivayetlerde bulunmuştur.¹³⁷

el-Fadl b. Mûsâ es-Seynânî: Kütüb-i Sitte müelliflerinin kendisinden hadis aldığı, Merv köylerinden bir köylüdür. Allah rasûlünün visâl (geceli gündüzlü oruç tutmak) ve samt (konuşmadan susarak oruç tutmak) orucunu nehyetmesi, cemaatle kılınan namazda imamın kıraatine uyulması, namazda çocuklu anne, yaşlı, zayıf, hasta ve ihtiyaç sahibi kimseler olabileceğinden kıraatın kısa tutulması, namaza Allah'ın bütün isimleriyle başlanabileceği, Allah'ı inkâr etmeyen ve münafık olmayan herkesin gerçek mü'min sayılacağı¹³⁸ ve daha bir çok konuda Ebû Hanîfe'den rivayetlerde bulunmuştur.¹³⁹

¹³³ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerîfe fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 230-257.

¹³⁴ Josef van Ess, *Theologie und Gesellschaft*, II, 519, 555.

¹³⁵ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerîfe fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 181-182.

¹³⁶ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 245.

¹³⁷ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerîfe fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 182-190.

¹³⁸ 8.Enfâl, 4.

¹³⁹ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerîfe fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 219-230.

Muhammed b. Şuca' el-Mervezî: Ebû Hanîfe'den; imanın ikrar, amelin şerayi' olduğu ve kadınların namaz kılarken diledikleri gibi oturabileceği gibi konularda rivayetlerde bulunmuştur.¹⁴⁰

Yahyâ b. Nasr b. Hâcib el-Kureşî: Babası **Ebû Nasr b. Hâcib**'in, Ebû Hanîfe'nin dostu olduğu zikredilmiştir. Hem babası hem de o, Ebû Hanîfe'den fikhî konulara işaret eden değişik rivayetlerde bulunmuşlardır.¹⁴¹

Sehl b. Müzâhim: Ebû Hanîfe'nin Osman el-Bettî'ye yazdığı risalenin ravisidir. Bir çok konuda Ebû Hanîfe'den nakiller yapmıştır. Kardeşi **Ebû Vehb Muhammed b. Müzâhim** de bölgede Ebû Hanîfe'den rivayetlerde bulunan bir başka âlimdir. Tirmizî kendisinden hadis almıştır. O bir gün Sehl b. Müzâhim'e, Süfyân es-Sevrî'nin mi yoksa Ebû Hanîfe'nin mi daha fâkih olduğunu sormuş, Ebû Hanîfe cevabını almıştır. Bunun üzerine Süfyân es-Sevrî mi yoksa Ebû Yûsuf mu daha fâkih diye sormuş, Ebû Yûsuf cevabını almıştır. Bu kez Süfyân es-Sevrî mi yoksa Muhammed b. Hasan mı diye sorunca, Sehl b. Müzâhim: "Bırak bunu sormayı, bunu da cevaplırsam kabih olacak" demiştir.¹⁴²

Nasr b. Bâb: Ebû Hanîfe'den nikah hariç her şeyde vâsiliğin geçerli oluşu, bir gecede yüz ayet okuyanın ğafil olmayacağı, iki yüz ayet okuyanın muttakilerden yazılacağı, satıcı ile alıcının ihtilaf ettiği durumlarda eğer açık bir delil yoksa satıcının sözünün geçerli olacağı veya tarafların alışverişten dönmeleri gerektiği gibi nakillerde bulunmuştur.¹⁴³

Tevbe b. Sa'd el-Kâdî el-Hemedânî: Ebû Hanîfe'nin ilmi tefsir ettiğini, sık sık kıyas ve istihsana başvurduğunu söylemiş, ondan değişik konularda rivayetlerde bulunmuştur. O rabbiyle kendi arasında Ebû Hanîfe'nin delil olarak yeteceğini söylemiştir. Çünkü ona göre Ebû Hanîfe; Dîn'in usulü ve furûundaki basiretiyle, Allah'a karşı olan vera'ı ve takvasıyla, fıkihta kendisine uyulması gereken bütün özellikleri kendisinde toplamıştır. O vefat ettiğinde Abdullah b. Mübarek bir ay boyunca hadis meclisine ara vermiş ve yasını tutmuştur. Ayrıca kadılar kendi aralarında sohbet ederken Tevbe b. Sa'd'dan bahsedilince, Enes b. Mâlik ondan daha fazla kimseyi sevmediğini söylemiştir.¹⁴⁴

¹⁴⁰ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 258-259.

¹⁴¹ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 267-275.

¹⁴² es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 260-267.

¹⁴³ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 257-258.

¹⁴⁴ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 215-219.

Hâlid b. Sabîh el-Horasânî: Merv imamları arasında fıkıh bilgisi, ibâdete düşkünlüğü, emanet ehli oluşu ve âdil kimliği ile temâyüz etmiştir. Hayber yılında mut'a nikahının kaldırılması, kocanın nikahta kadın üzerindeki hakkı, üç talakla boşama, köpeğin sağken boğduğu avın leş hükmünde olup yenmeyeceği vb. konularda Ebû Hanîfe'den nakiller yapmıştır.¹⁴⁵

Fadl b. 'Atıyye: Nesâî ve İbn Mâce'nin kendisinden hadis aldığı İbn 'Atıyye; Mücâhid, Tâvûs, Ömer b. Zerr ve Ebû Hanîfe'nin de içinde olduğu âlimlerin, Mekke'de Atâ b. Ebî Rebâh'ın yanında toplandıklarını ve iman konusunu müzâkere ettiklerini rivayet etmiştir. Buna göre Ömer b. Zerr şöyle demiştir: "İmân; Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed (s.a.v.)'in onun kulu ve rasûlü olduğuna inanmaktır. İkrâr; Allah'tan gelen herşeyi kabul etmektir. Ehl-i Kitap olan hiç bir kimseyi günahından dolayı tekfir etmeyiz. Ehl-i Kible'den olan herkesin namazını kılarız. Günahsız veya günahlı bütün imamların arkasında saf tutarız. Kıyâmete kadar onlarla beraber cihad ederiz". Bunun üzerine Atâ b. Ebî Rebâh, Kâ'be'ye dönerek, Ashab-ı Muhammed'in parçalanmayacağını söyleyip Allah'a şükretmiştir.¹⁴⁶

İbrâhim b. Meymûn es-Saiğ el-Mervezî: Ebû Hanîfe'nin ders halkasından olup, aynı zamanda yakın arkadaşı olduğu rivayet edilmiştir. Merv'in Ehl-i Rey görüşleri doğrultusundaki itikadî şekillenmesinde önemli katkıları olmuştur. Ebû Müslim onun bu çalışmalarından rahatsız olduğundan dolayı, idam fermanını vermiştir.¹⁴⁷ Ebû Hanîfe'den çok sayıda yaptığı nakillerden birinde; Ebû Hanîfe'ye Hammâd'dan daha fakih birisini görüp görmediğini sormuş, Ebû Hanîfe; Hammâd'ın dengi olmayan bir fıkıhçı olduğunu, Atâ b. Ebî Rebâh'ın ise bütün ilimleri kendisinde topladığını söylemiştir. Bunun üzerine İbrâhim es-Sâiğ; "Ebû Hanîfe, her iki âlim hakkında da doğruyu söylemiştir" demiştir. Onun oğlu **İsmâ'îl b. İbrâhim b. Meymûn es-Saiğ** de, babası gibi Ebû Hanîfe'den nakillerde bulunmuştur.¹⁴⁸

İsâ b. Ubeyd el-Kindî: Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî'nin kendisinden hadis aldığı İsâ b. Ubeyd için, Muhammed b. Mansûr "O İkrime'nin arkadaşı

¹⁴⁵ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 286-292.

¹⁴⁶ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 193-194.

¹⁴⁷ Wilferd Madelung, "The Early Murji'a Khurasan and Transoxania and the Spread of Hanafism", *Religious Schools and Sects in Medieval Islam*, London 1985, 35.

¹⁴⁸ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 177-179.

olup, büyük bir âlimdir” demiştir. İsâ b. Ubeyd, Ebû Hanîfe’den değişik konularda nakiller yapmıştır.¹⁴⁹

Nuaym b. Amr el-Kadîdî: Ebû Hanîfe’den; yedi çeşit ölümle şahadet mertebesine ulaşıldığını anlatan hadis başta olmak üzere, Hz. Muhammed’in Hz. Aişe ile evliliğini anlatan rivayetlerde bulunmuştur.¹⁵⁰

Abdülhakem b. Meysere: Ebû Hanîfe’den; ramazan ayı girdiğinde Hz. Osman’ın zekatla ilgili uyarısı, hacıların dışında şehir halkı için kurban kesmenin vacip oluşu ve Tevrat’ta Ka’b, Ebû Hanîfe ve Mukâtil b. Süleymân ile ilgili bilgiler olduğuna ilişkin rivayetlerde bulunmuştur.¹⁵¹

Nadr b. Şümeyl en-Nahvî: Kütüb-i Sitte müellifleri ondan hadis almıştır. O, Ebû Hanîfe’nin ilmiyle insanları uyardığından bahsetmiş, onun salihlerden olduğunu, bu yüzden insanların onun hayrını konuşmaktan başka onu ağızlarına almamaları gerektiğini söylemiştir.¹⁵²

İbrâhîm b. Fîruz b. Ka’b: Abdullah b. Mübârek’in arkadaşıdır. Ebû Hanîfe’yi Mescid-i Haram’da Ehl-i Şark ve Ehl-i Ğarb’a fetva verirken gördüğünü rivayet etmiştir.¹⁵³

el-Hasan b. Reşîd: Ebû Hanîfe’den “Kıyamet gününde şehitlerin efendisi Abdülmuttalip oğlu Hamza’dır. Sonra meşru İmam’a karşı emr-i ma’ruf, nehy-i ani’l-münker yapan kimsedir” rivayetiyle birlikte başka nakillerde de bulunmuştur.¹⁵⁴

İbrâhîm b. el-Muğîre: Ebû Hanîfe’den; hac yapan hacıların vefatının İbrâhîm en-Nehâî tarafından müjde olarak görüldüğü ve hemen secdeye kapandığı hatta secdeyi uzattığı rivayeti başta olmak üzere nakiller yapmıştır.¹⁵⁵

el-Fadl b. Süveyd: Kûfe’den geldiği için kendisine Ebû Hanîfe sorulmuş, onunla çokça arkadaşlık yaptığını, onu dosdoğru, namazında, niyazında biri olarak tanıdığını söylemiştir.¹⁵⁶

Yaptığı nakillerle Ebû Hanîfe’nin görüşlerinin yayılmasına katkı sağlayan diğer Merv ulemâsı şunlardır: **Mansûr b. Abdülhamîd Ebû Nusayr,**

¹⁴⁹ Bkz.: es-Sübezmûnî, *Keşfü’l-Âsâri’s-Şerîfe fî Menâkıbi’l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 179-180.

¹⁵⁰ es-Sübezmûnî, *Keşfü’l-Âsâri’s-Şerîfe fî Menâkıbi’l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 275-276.

¹⁵¹ es-Sübezmûnî, *Keşfü’l-Âsâri’s-Şerîfe fî Menâkıbi’l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 277-278.

¹⁵² es-Sübezmûnî, *Keşfü’l-Âsâri’s-Şerîfe fî Menâkıbi’l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 279-283.

¹⁵³ es-Sübezmûnî, *Keşfü’l-Âsâri’s-Şerîfe fî Menâkıbi’l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 285.

¹⁵⁴ Bkz.: es-Sübezmûnî, *Keşfü’l-Âsâri’s-Şerîfe fî Menâkıbi’l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 284.

¹⁵⁵ es-Sübezmûnî, *Keşfü’l-Âsâri’s-Şerîfe fî Menâkıbi’l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 285-286.

¹⁵⁶ es-Sübezmûnî, *Keşfü’l-Âsâri’s-Şerîfe fî Menâkıbi’l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 286.

Ebû Mücâhid el-Âbid, Abdüveyh, Eksem b. Eksem, İsâ b. Osmân, Muhammed b. el-Muhtâr, Ebû Hasan ez-Ziyâdî, Ömer b. Dâvûd (Ebû Hafs el-Kindî), Beşşâr Ebû Bişr (Mevlâ Ebî Ca'fer), Ebû Abdullah el-Kureşî, el-Ezher b. Kîsân ve Abdurrahmân b. el-Müsennâ. Yine Ebû Hanîfe'nin komşusu olan **Ebû'l-Mütevekkil** ve oğlu **Abdülazîz b. Ebî Rezme** de bunların arasındadır.¹⁵⁷ Ayrıca, Kütüb-i Sitte müelliflerinin kendisinden hadis aldığı **Süleyman eş-Şeybânî** ve **Mansûr b. el-Mu'temer**, Buhârî hariç, Kütüb-i Sitte'nin diğer müelliflerinin kendisinden hadis aldığı **Yezîd b. Ebî Ziyâd**, Tirmizî hariç, Kütüb-i Sitte'nin diğer müelliflerinin kendisinden hadis aldığı **Â'lâ b. el-Müseyyeb** de Merv ulemasından olup, Ebû Hanîfe'den rivayette bulunmuşlardır.¹⁵⁸

3.5 Cûzcân: Horasân'ın Belh şehrine bağlı, Belh'in batısında, yüksek İran yaylaları ile Mâverâünnehir arasında köprü vazifesi gören bir yerleşim birimidir.¹⁵⁹

Ebû Süleymân Mûsâ b. Süleymân el-Cûzcânî (200/816): Cûzcân'ın en önde gelen âlimlerinden birisi olup, Ebû Hânîfe'nin iki meşhur talebesi Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'den ilim öğrenmiştir. Rey yönü son derece kuvvetli bir fâkih olan Cûzcânî, Hanefî mezhebinin temel eserlerini bölge halkına taşıyarak okutmuş ve Hanefiliğin bölgede yayılmasına katkıda bulunmuştur.¹⁶⁰ Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Muhammed b. el-Hasan'dan önemli rivayetlerde bulunmuştur.¹⁶¹

Ahmed b. el-Cerrah el-Cûzcânî: Cûzcân'ın bir diğer önemli âlimi olup, II. asrın başlarında yaşamış, Mürcîî akîde ve Ehl-i Rey'in savunucularından olmuştur. Onun Ahmed b. Hanbel ile karşılıklı yazışmalarından anlaşıldığına göre; bölgedeki Rey Taraftarları ile Hadis Taraftarları arasındaki tartışmalar, özellikle iman anlayışına bağlı meseleler üzerinde yoğunlaşmıştır.¹⁶²

3.6 Cürcân

Abdülkerim b. Muhammed el-Cürcânî (170/786): Tirmizî'nin kendisinden hadis aldığı âlimlerden olup, Cürcân'ın en önde gelen imamıdır. Ebû Yûsuf onun için şöyle demiştir: "Abdülkerim el-Cürcânî, Ebû Hanîfe'nin meclisinde ne zaman hazır bulunduyorsa, o mecliste bulunanlar onun

¹⁵⁷ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 292-301

¹⁵⁸ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 190-193.

¹⁵⁹ Yazıcı, Tahsin, "Cûzcân", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 96.

¹⁶⁰ Şener, Abdülkadir, "Cûzcânî, Ebû Süleymân", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 98.

¹⁶¹ Bkz.: es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 497-500.

¹⁶² Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 241-242.

bulunmasından dolayı fayda görürlerdi. Horasân'a onun gibi bir fakih gelmemiştir". Ebû Hanîfe'den bir çok nakillerde bulunan Abdülkerim el-Cürcânî, "Bu gözlerim Ebû Hanîfe'den daha âlim bir kimseyi görmemiştir" demiştir.¹⁶³

Cürcân'da Ebû Hanîfe'den rivayetlerde bulunarak görüşlerinin yayılmasına katkıda bulunan diğer âlimler şunlardır: **Ebû Tayyibe el-Cürcânî, İmrân b. Ubeyd, Bekir b. Ca'fer el-Cürcânî, Sa'd b. Saîd el-Cürcânî, Ebû'l-Hattâb el-Cürcânî** ve **İbrâhim el-Cürcânî**. Ayrıca Nesâî'nin kendilerinden hadis aldığı **Ahmed b. Ebî Tayyibe, Anbese b. el-Ezher** ve **Affân b. Seyyâr**.¹⁶⁴ **Ebû İshak İsmâil b. Said Şalenci el-Kisâi** (230/844) de bu âlimlerden birisidir. Daha sonra Rey görüşünü terkederek hadis yazmaya başladığı zikredilmiştir.¹⁶⁵

3.7 Serahs: Horasân'ın en eski şehirlerden birisi Serahs'dır.

Hârîce b. Mus'ab es-Serahsî (168/784): Şehrin en önde gelen âlimi olup, Ehl-i Rey'in görüşlerinin yayılmasına büyük katkıda bulunmuştur. O ilim için para harcayan bir âlimdir. İlim öğrenmek için yüz bin akçe vermiş, yüz bin akçede halka dağıtmıştır.¹⁶⁶ Ayrıca o; Tirmizî ve İbn Mâce'nin kendisinden hadis aldığı bir âlim olarak, Ebû Hanîfe'den bir çok rivayette bulunmuştur. Bu rivayetleri arasında Bakara Suresi'nin son iki ayetinin okunmasının fazileti, mukîm için mesh müddetinin bir gün bir gece, yolcu için üç gün üç gece olduğu, gusûl, Nebî (s.a.v.)'nin abdest alışı, Nebî (s.a.v.)'nin vitir namazının ilk rekatında A'lâ sûresini, ikinci rekatında Kâfirûn sûresini, üçüncü rekatında ise İhlâs sûresini okuduğu, Allah rasûlünün bir şehre vali atadığında veya Seriyeye gönderdiği kimseye Allah'tan korkmasını tavsiye etmesi, ezân ve kamet rüyasının hak oluşu ve daha bir çok fikhî ve itikadî konulara delil teşkil eden nakillerde bulunmuştur.¹⁶⁷

Serahs şehrinin bir diğer önemli âlimi de, şehrin kadılığını yapan **Ammâre**'dir. O da Ebû Hanîfe'den yaptığı rivayetlerle onun görüşlerinin yayılmasına katkı sağlamıştır.¹⁶⁸

3.8 Herât: Horasân'ın kadîm şehirlerinden biridir.

¹⁶³ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 135-137.

¹⁶⁴ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 137-142.

¹⁶⁵ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 247.

¹⁶⁶ el-Mekkî, *Menâkibu Ebî Hanîfe*, 511; el-Kerderî, *Menâkibü'l-İmam Ebî Hanîfe*, II, 511.

¹⁶⁷ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 163-172.

¹⁶⁸ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 172.

Ebû Saîd İbrâhîm b. Tahmân el-Herevî (163/779): Ebû Hanîfe'nin görüşlerini Herât'ta yayan âlimlerin başında gelmiştir.¹⁶⁹

el-Hayyâc b. Bistâm (177/793): Kûfe'de 12 yıl boyunca Ebû Hanîfe'nin derslerine devam ettiği zikredilen el-Heyyâc, hocasından fıkha dair çeşitli rivayetlerde bulunmuştur.¹⁷⁰

Abdullâh b. Vâkid Ebû Recâ: İbn Mâce'nin kendisinden hadis aldığı bir âlimdir. Ebû Hanîfe'den bir çok rivayette bulunan Ebû Recâ, Ebû Hanîfe'yi Hasan b. Ammâre'nin yıkadığını, kendisinin de su döktüğünü nakletmiştir. Ayrıca o, altı ay Ebû Hanîfe ile beraber kaldığını ve bu altı ayda Ebû Hanîfe'yi geceleri uyurken görmediğini söylemiştir.¹⁷¹

Kinâne b. Cebele es-Sülemî el-Herevî (280/893): İbrâhîm b. Tahmân'ın talebesi olan Kinâne b. Cebele, Ebû Hanîfe'den çok sayıda hadis rivayet etmiştir.¹⁷²

Herât'ta Ebû Hanîfe'den rivayette bulunan başka bir Rey Taraftarı âlim **Ma'mer b. Hasan el-Herevî**, bir diğeri de **Mâlik b. Süleymân**'dır. Mâlik'in Herât kadılığı yaptığı zikredilmiştir. Ma'mer ise Rey görüşünü benimsemesinden dolayı hadis uydurmakla suçlanmıştır.¹⁷³

3.9 Dâmeğân: Bu şehirde **Bekir b. Ma'rûf**, Ebû Hanîfe'den yaptığı nakillerle Rey görüşlerinin benimsenmesine katkıda bulunmuştur. O aynı zamanda Ebû Dâvûd'un kendisinden hadis aldığı önemli bir âlimdir.¹⁷⁴

4. Mâverâünnehir Şehirlerinde Ebû Hanîfe Algısı

Mâverâünnehir'in önemli şehirleri; Buhârâ, Semerkand, Tirmiz, Nesef (Nahşeb), Nesâ, Kis (Kiş) ve Sağâniyân (Çağâniyân)'dır.

4.1 Buhârâ: Mâverâünnehir'in en büyük şehirlerinden birisi olan Buhârâ'da, Ebû Hanîfe'nin görüşlerini yayan âlimleri şu şekilde sıralayabiliriz.

Muhammed b. el-Fadl b. Atiyye: Buhârâ'ya yerleşip burada vefat eden ve Dâr'ul-Merdâ yakınlarında bir yere defin yapılan Muhammed b. el-Fadl; fen ilimlerini de iyi bilen aynı zamanda hafız bir âlimdi. Bir çok kimse onun ilminden istifade etmiştir. Hz. Peygamberin oruçlu iken kan aldırıldığı,

¹⁶⁹ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 250.

¹⁷⁰ Bkz.: es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerîfe fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 507-515.

¹⁷¹ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerîfe fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 519-525.

¹⁷² Bkz.: es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerîfe fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 515-519.

¹⁷³ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerîfe fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 526-536.

¹⁷⁴ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerîfe fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 127-132.

Rasülüllah (s.a.s.)'in namazda kendisine uyan kimseye okumayı nehyetmetsi, üç şeyde uğursuzluk olduğuyla ilgili rivayet, Hz. Peygamberin sabah namazının ilk rekatında “*ven-nahle bâsikâtin lehâ tal'un nadîd*”¹⁷⁵ ayetine kadar okuduğu, Hz. Peygamberin eşi Aişe (r.anhâ)'ye olan muhabbeti, Ebû Hanîfe'nin evinde vefat ettiğinde binlerce kimsenin taziye yaptığı, Veled-i zinâ ile ilgili miras hükmü vb. konularda Ebû Hanîfe'den nakiller yapmıştır. Ayrıca Tirmizî ve İbn Mâce ondan hadis almıştır.¹⁷⁶ O, Ebû Hafs-ı Kebîr gibi meşhur talebeler yetiştirmiştir.¹⁷⁷

Ebû Hafs el-Kebîr Ahmed b. Hafs (217/832): Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve Muhammed b. Fadl b. Atiyye'den dersler alan Ahmed b. Hafs, Ebû Hanîfe'nin Rey görüşlerinin Mâverâünnehir'de benimsenmesinde en büyük role sahip olan âlimlerden birisidir. Buhârâ'dan “İslâm'ın Kubbesi” şeklinde bahsedilmesinde payı büyüktür.¹⁷⁸ Kendisinden sonra bu şehirde Ehl-i Rey'in önderliğini oğlu **Muhammed b. Ahmed b. Hafs el-Kebîr** (270/883) yapmıştır. Babasının yolunu takip eden ve Buhârâ müftülüğü de yapan Muhammed, kendisine ait bir zaviye kurmuş ve Rey görüşüne sahip çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir.¹⁷⁹

Şüreyk b. Abdullah en-Nehâfî: Buhârî hariç, Kütüb-i Sitte'nin diğer müellifleri kendisinden hadis almıştır. Ebû Hanîfe'den övgü dolu nakillerde bulunmuştur. Buhârâ'da Ebû Hanîfe'ye düşkünlüğü ile bilinen âlimlerden birisi de, Şüreyk'in amcası **et-Tufeyl**'dir.¹⁸⁰

Osmân b. Hamîd: Ebû Hanîfe'nin iki meşhur talebesi Ebû Yûsûf ve İmam Muhammed'den fıkıh dersleri almıştır. Fıkıh ilminde o kadar ilerlemiştir ki; kendisine Ebû Hanîfe denilmeye başlanmıştır. İmam Muhammed'in *el-Mebsût*, İmam Yûsuf'un ise *el-Emâlî* isimli eserlerinin Buhârâ'da okutulduğundan bahsetmiştir. Ebû Hanîfe'den yaptığı nakillerle bölgede onun görüşlerinin benimsenmesinde önemli rol oynamıştır.¹⁸¹

Ebû Huzeyfe İshâk b. Bişr: Ebû Hanîfe'den fıkıh ve hadis dersleri almıştır. Halife Me'mûn döneminde zamanın ulemâsının cevaplamakta aciz

¹⁷⁵ 50.Kâf, 10.

¹⁷⁶ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 313-320.

¹⁷⁷ el-Mekkî, *Menâkibu Ebî Hanîfe*, 513; el-Kerderî, *Menâkibü'l-İmam Ebî Hanîfe*, II, 513. Krş.: Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 258.

¹⁷⁸ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 320 vd. Krş.: Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 258-259.

¹⁷⁹ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 259-260.

¹⁸⁰ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 307-308.

¹⁸¹ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 357-360.

kaldığı meseleleri vüzuha kavuşturmakla meşhurdur. Ebû Hanîfe ve Mukâtil b. Süleymân'dan rivayetlerde bulunmuştur.¹⁸²

Muhammed b. Kâsım el-Esedî: Ebû Hanîfe ile kırk yıla yakın dostluk yapmış ve ondan çeşitli rivayetlerde bulunmuştur.¹⁸³

Ebû Huzeyme Hâzım b. Abdullah es-Sudûsî: Çevresinde salih, dindar ve fadıl bir kimse olarak tanınmakta olan Ebû Huzeyme, Hasan-ı Basrî ve İbn Sîrîn ile arkadaşlık yapmış, Ebû Hanîfe'den çeşitli konularda rivayetlerde bulunmuştur.¹⁸⁴

İshâk b. Mücâhid el-Hanzelî: İyi bir fakih olup, İmam Yûsuf'un çok soru sorduğu, aklını ve yumuşak huyluluğunu methettiği, Ebû Hanîfe'nin güvendiği bir âlimdir. Oğlu **Hâzım b. İshâk b. Mücâhid el-Hanzelî** de babasının son yolculuğunda babasıyla Irak'a gelmiş, Ebû Hanîfe'yi görmüş, Arapça ve Kuran ilmi almış, sonra orada kalarak İmam Yûsuf, Esed b. Amr ve Muhammed b. el-Hasan'dan ders almaya devam etmiştir.¹⁸⁵

Buhârâ'da Ebû Hanîfe'den rivayetlerde bulunan diğer âlimler şunlardır: **el-Kâsım b. Mûsâ Ebî Reyhâne**,¹⁸⁶ **İsâ b. Mûsâ**, **Hasan b. Osmân** ve oğlu **Muhammed b. Sellâm**, **Hafs b. Dâvud**,¹⁸⁷ **Muhammed b. Ca'fer**, **Muhammed b. Mehleb**, **Ahmed b. Cüneyd**, **Şeddâd b. Saîd**.¹⁸⁸

4.2 Semerkand: Buhârâ ile birlikte Mâverâünnehir'in en önemli ilim merkezi olmuştur. es-Sübezmûnî, Semerkand'da Ebû Hanîfe'den rivayette bulunan ve onun görüşlerini yayan âlimleri; Ebû Mukâtil Hafs b. Selem el-Fezârî, Nasr b. Ebî Abdilmelik el-Atekî, Ma'rûf b. Hassân, İshâk b. İbrâhîm el-Hanzalî ve Yûnus b. Sabîh olarak vermektedir.¹⁸⁹ İmam Mekkî ve İmam Kerderî ise bu isimleri menâkıblarında tekrarlamıştır.¹⁹⁰

Ebû Mukâtil Hafs b. Selem el-Fezârî es-Semerkandî (208/823): Ebû Hanîfe'nin hem arkadaşı hemde öğrencisidir. Onun Semerkand'da Ebû Hanîfe'nin özellikle itikadî görüşlerini en iyi bilen kişi olduğu ve Rey

¹⁸² es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 339-356.

¹⁸³ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 309-311.

¹⁸⁴ Bkz.: es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 326-331. Krş.: el-Mekkî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, 513; el-Kerderî, *Menâkibü'l-İmam Ebî Hanîfe*, II, 513.

¹⁸⁵ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 331-332.

¹⁸⁶ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 306 vd.

¹⁸⁷ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 321-324.

¹⁸⁸ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 312-313.

¹⁸⁹ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 361-385.

¹⁹⁰ el-Mekkî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, 513; el-Kerderî, *Menâkibü'l-İmam Ebî Hanîfe*, II, 513.

görüşleriyle birlikte Mürcî akîdeyi bölgede yaydığı düşünülmektedir.¹⁹¹ Ebû Hanîfe'ye nispet edilen *Kitâbü'l-Âlim ve'l-Müteallim*'i nakleden, hocasının söylediklerini aktaran ve açıklayan Ebû Mukâtil'dir. Bu yüzden eser, Hanefî kelam düşüncesinin ilk aşamasını temsil eden bir eser olarak nitelendirilmiştir.¹⁹² Ebû Mukâtil; Ebû Hanîfe'nin sadece fikhî görüşlerine değil, aynı zamanda itikadî görüşlerine de ışık tutan rivayetler yapmıştır. Bunlar; imanın ve İslâmın tanımı, insanların tasdik etmede üç sınıf oluşu, iman eden yer ehliyle gök ehlinin imanlarının aynı olduğu, küfür ehlinin de küfürde denk olduğu vb. konularda Ebû Hanîfe'nin itikâd anlayışını kavrayabileceğimiz rivayetlerdir.¹⁹³

Nasr b. Ebî Abdilmelik el-Atekî: Ezan ve kâmetin ilk defa Bilâl'e okutulması ile ilgili rivayet başta olmak üzere, bir hayra delalet edenin o hayrı yapan gibi sevap alacağı, kölenin emanet oluşu ve hakkı gasp edildiğinde kıyamet günündeki hesabın büyüklüğü, yaşlı kadınların köle edinilmesinin yasak oluşu ve namazla ilgili bazı konularda Ebû Hanîfe'den ve Ebû Mukâtil'den rivayetlerde bulunmuştur.¹⁹⁴

Ma'rûf b. Hassân: O, "Fıkıhta, ilimde, vera'da ve günahlardan korunmada Ebû Hanîfe gibisini görmedim" demiştir. Ebû Hanîfe'den; kabir ziyaretinin önce nehyedilmişken bu yasağın kalkması, kadir gecesinin Ramazan ayının yirmi yedinci gecesinde oluşu, imama uyana imamın kıraatinin yeterli oluşu ve Ebû Usme Nûh b. Ebî Meryem el-Mervezî ile ilgili rivayetlerde bulunmuştur.¹⁹⁵

İshâk b. İbrâhîm el-Hanzalî: Zina yaptığını söyleyerek cezalandırılmasını isteyen Mâ'az b. Mâlik ile ilgili nakil başta olmak üzere Ebû Hanîfe'den rivayetlerde bulunmuştur.¹⁹⁶

Yûnus b. Sabîh: Namazda imamın kıraatinin muktedî için de geçerli oluşu, kadının istihâze durumlarında namaz kılması yla ilgili Hz. Aîşe'den nakledilen rivayet ve Ebû Hanîfe'nin hocaları Hammâd ve İbrâhîm en-Nehâî'den yaptığı diyetle ilgili rivayetleri aktarmıştır.¹⁹⁷

¹⁹¹ Geniş bigi için bkz.: Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 267-271.

¹⁹² Rudolph, Ulrich, *Al-Mâturîdî Und Die Sunnitische Theologie In Samarkand*, Leiden 1997, çev.: Taşcı, Özcan, "Mâturîdî-Semerkant'ta Ehl-i Sünnet Kelâmı", Litera Yayınları, İstanbul 2016, 75 vd.

¹⁹³ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fi Menâkıbi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 361-376.

¹⁹⁴ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fi Menâkıbi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 377-381.

¹⁹⁵ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fi Menâkıbi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 381-382.

¹⁹⁶ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fi Menâkıbi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 382-384.

¹⁹⁷ Bkz.: es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fi Menâkıbi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 384-385.

Ebû Mansûr el-Mâturîdî es-Semerkandî (333/944): Hicrî 2. Asrın sonu, 3. Asrın başlarında, Semerkand'da Ebû Hanîfe'nin fikirlerini benimsemekle kalmayıp, Ebû Hanîfe'ye nispet edilen akâid risalelerinin içerdiği inanç esaslarını, soyut akîde cümleleri olmaktan çıkararak, aklî ve naklî delillerle güçlendiren ve onları kelimî bir sisteme dönüştüren el-Mâturîdî olmuştur.

el-Mâturîdî icâzetini *Dâru'l-Cüzcâniyye*'den almıştır.¹⁹⁸ Zamanın en meşhur üniversitesi mesabesinde olan bu medrese; aklı ve istidlâli kullanarak, Hanefilikle beraber anılan Rey çizgisinde eğitim veren bir ekole sahipti. Burada gerek i'tizâl düşüncesini ve gerekse aklı geri plana atan Hadis Taraftarlığını reddeden, buna karşılık Ebû Hanîfe'nin Rey'e dayalı itikadî ve fikhî görüşlerini benimseyen öğrenciler yetişmiştir. el-Mâturîdî, ilerleyen süreçte Semerkand'da bu ekolün lideri olmuş, onun çevresinde kümelenen talebeleri, *Hanefî-Maturidiler*, *Semerkand Hanefileri* veya *Hanefî-Rey Taraftarları* olarak isimlendirilmiştir.¹⁹⁹

el-Mâturîdî'nin hoca silsilesi ders aldığı hocaları kanalıyla Ebû Hanîfe'ye dayanmaktadır. Bu âlimler, genel olarak Mürcîî fikirlerin yayılmasında etkili olan âlimlerdir. Ebû Hanîfe'den *Kitabü'l-Fikhü'l-Ebsat* adlı eserini rivayet eden Ebû Mutî' el-Belhî ve kitabın diğer bir râvisi olan Ebû Bekr b. Nusayr b. Yahyâ el-Belhî bunlardandır.²⁰⁰ Diğer hocaları olan Ebû Bekr el-Cüzcânî ve Ebû Nasr Ahmed b. el-İyâzî'den yüz yüze ders almış olması muhtemeldir.²⁰¹ el-Mâturîdî'nin, Ebû Hanîfe'ye uzanan hoca silsilesinde isimleri geçmemekle birlikte görüşlerinden etkilendiği aşikar olan iki Mürcîî âlim daha söz konusudur. Neseî, bunlardan birinin Hüseyin b. Muhammed b. Abdillâh en-Neccâr (220/835) olduğunu söylemiştir.²⁰² Hatta el-Mâturîdî, en-Neccâr'a uyan bu kimseleri "Hüseyniyye" olarak isimlendirmiş, Mu'tezile'nin ise "Hüseyniyye"yi, "Mücbire" olarak

¹⁹⁸ el-Beşâğârî, Şeyh İmam Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Yahyâ (IV./X. asrın ortaları), *Şerhu Cümeli Usûli'd-Dîn*, Süleymaniye ktp. Şehid Ali Paşa, nu: 1648/II, v. 160b-162a.

¹⁹⁹ Kutlu, Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Mezhebî Arka Planı", 129-160; Ak, Ahmet, "Mâturîdîliğin Ortaya Çıkışı", *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâturîdî ve Mâturîdîlik, Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı (22-24 Mayıs 2009)*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2.Baskı, İstanbul 2016, 439-446.

²⁰⁰ Kutlu, "Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Mezhebî Arka Planı", 143-145.

²⁰¹ Rudolf, "Mâturîdî-Semerkant'ta Ehl-i Sünnet Kelâmı", 217, 225.

²⁰² en-Neseî, Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed (508/1114), *Tabıratü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, thk.: Hüseyin Atay, Ankara 2004, I, 210-211, I, 192. Ayrıca el-Mâturîdî'nin *Kitâbü't-Tevhîd*'deki referansları için bkz.: Ebû Mansûr el-Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk.: Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, Ankara 2005, 421, 423, 439, 513, 548.

zikrettiğini aktarmıştır.²⁰³ Onun etkilendiği diğer Mürcîî şahsiyet ise; Ebû Bekir Muhammed b. Şebîb (İbn Şebîb) (III./IX. yüzyıl [?])'tir. Her ikisinin de *Kitâbü'l-İrcâ* adıyla eserleri vardır.²⁰⁴

el-Mâturîdî, Ebû Hanîfe'nin nüvelerini hazırladığı ve temel kriterlerini belirlediği birçok meseleye, aklî-naklî deliller ve semantik temellendirmelerle kelâmî bir hüviyet kazandırmıştır. Kendisinden önceki mütekellimlerin ele almadığı birçok önemli meseleleri müzakere etmiştir. Meseleleri çözümlerken akıl ve nakil dengesini korumayı başarmış, kelâm ilmine en büyük yeniliği olan *Bilgi kuramı*'nı getirmiştir.²⁰⁵ O akâid ve fıkıh konularında Ebû Hanîfe'nin yolunu takip etmekle birlikte, Ebû Hanîfe'nin mutlak manada takipçisi olmaktan çok, bir yorumcusu olmuştur.

Ehl-i Rey'in daha sonraki dönem temsilcilerinden olan ve el-Mâturîdî'nin kelâm sistemini geliştiren İmam Neseî, Ebû Hanîfe'nin fikirlerini en iyi bilen kişinin el-Mâturîdî olduğunu söyleyerek, onun eserlerini bu görüşleri ispatlamak ve delillendirmek için yazdığını belirtmiştir. Ona göre; Horasân ve Mâverâünnehir halkının, hatta sınır boylarındaki Türk şehirlerinin Hanefilikle buluşmasında el-Mâturîdî'nin payı büyüktür. Hatta başka hiç bir âlim olmasaydı bile, Hanefîliğin bölgede yayılması için İmam Mâturîdî tek başına yeterli olurdu.²⁰⁶

4.3 Tirmiz

Abdülazîz b. Hâlid b. Ziyâd et-Tirmizî: Tirmiz ve Sağâniyân kadılığı yapmış,²⁰⁷ Tirmiz'de Rey görüşünün temsilcilerinden birisi olan babasından ve Ebû Hanîfe'den rivayetlerde bulunmuştur. Namazda Besmele'nin açıktan okunup okunmayacağı, namaz için tek elbisenin yeterli olup olmadığı, abdest, yatsı namazından sonra kılınacak nafîle namazın fazileti, alışverişte şart koşma, Nebî (s.a.v.)'nin annesinin kabrini ziyareti, kadın-köle-yolcu ve hastaya Cuma namazının farz olmadığı, zekât ve daha bir çok konuda Ebû

²⁰³ el-Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 512.

²⁰⁴ Kutlu, "Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Mezhebî Arka Planı", 145. Ayrıca el-Mâturîdî'nin *Kitâbü't-Tevhîd*'de İbn Şebîb'e referansları için bkz.: 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 201, 202, 203, 204, 205, 211, 212, 213, 214, 216, 222, 228, 229, 230, 234, 235, 236, 260, 261, 332.

²⁰⁵ Kutlu, Sönmez, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâturîdî", *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, (haz. Sönmez Kutlu, Otto Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2011) içerisinde, 29. Krş.: Özcan, Hanifi, *Mâturîdî'de Bilgi Problemi*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2.Baskı, İstanbul 1998, 9 vd.

²⁰⁶ en-Neseî, *Tabsîratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, I, 210-211, 468-473.

²⁰⁷ el-Mekkî, *Menâkibu Ebî Hanîfe*, 515; el-Kerderî, *Menâkibü'l-İmam Ebî Hanîfe*, II, 515.

Hanîfe'den rivayette bulunarak Hanefiliğin benimsenmesinde önemli rol oynamıştır.²⁰⁸

İsrâîl b. Ziyâd et-Tirmizî: Ebû Hanîfe için; “Alanında Ebû Hanîfe'nin dengini görmedim...” demiştir.²⁰⁹

Tirmiz'de Rey görüşünü, dolayısıyla Mürciî akîdeyi benimseyen diğer âlimler şunlardır: **Ebû Dâvûd Cârûd b. Muâz es-Sülemî et-Tirmizî** (244/858), **Ebû Sa'd el-Cûfi es-Sağânî Muhammed b. Ebî Zekerîyye Müyesser, Ebû İmrân Musâ b. Hizâm et-Tirmizî** (251/865'ten sonra), **Salih b. Muhammed et-Tirmizî** (239/853'ten sonra).²¹⁰

4.4 Nesef (Nahşeb)

Ebû Mutî' Mekhûl b. Fadl en-Nesefî (318/930): Ebû Hanîfe ve Rey Taraftarlarından olmasına rağmen, kendine munhasır görüşlerini desteklemek uğruna yazdığı eserinde zayıf ve uydurma hadislere yer verdiği için eleştirilere maruz kalmış, Nesef'in en önde gelen âlimlerinden birisidir. Yazmış olduğu eserinde Rey ve Hadis Taraftarları arasındaki çatışmayı gözler önüne sererken, sadece hadisi dikkate alan, Rey görüşünü ve kıyası batıl sayarak, dini, Hz. Peygambere isnadı ulaşan hadislere hasreden *Eseriyye* fırkasını eleştirmiştir. Çünkü ona göre Allah'ın kitabında ve Nebî (s.a.v.)'nin sünnetinde olmayan bir konu, Rey ehline tartışılıp çözüme kavuşturulmalıdır.²¹¹

4.5 Nesâ

Ebû Süfyân en-Nesâî: Merv kadılığı yapan Ebû Süfyân, Nesâ'da ilk akla gelen âlimlerden birisidir. Onun Ebû Hanîfe'nin talebesi olan Muhammed b. el-Hasan ile birlikte Ebû Hanîfe'den bir çok hadis rivayet ettiği, Muhammed'in onun fikhini koruyup gözeterek aktardığı zikredilmiştir.²¹²

Âmir b. el-Ferrât: Nikah hutbesi, şehir halkına kurbanın vacip oluşu, Hz. Ömer'in sabah namazında kunut duası okumadığı, en güzel kokunun misk olduğu ve talakla ilgili bazı konularda Ebû Hanîfe'den rivayetlerde bulunmuştur.²¹³

²⁰⁸ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 397-404.

²⁰⁹ Bkz.: es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 405.

²¹⁰ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 254-257.

²¹¹ en-Nesefî, Ebû Mutî' Mekhûl b. Fazl (318/930), “Kitâbü'r-Red alâ'l-Bid'a”, thk.: Marie Bernand, *Annales Islamologiques*, 1980, 122-123. Krş.: Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 262-266.

²¹² es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 173.

²¹³ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsârî's-Şerîfe fî Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 174-175.

Faddâle en-Nesâf: Bölgede Mukâtil b. Süleymân'ın tefsirinin bilindiğini ve onun Ebû Hanîfe ile beraber anıldığını gösteren rivayetlerde bulunmuştur.²¹⁴

4.6 Kis (Kış)

Râhib el-Kissî (bazı kaynaklarda el-Kîşî): Ebû Hanîfe'nin; fazilet sıralamasında Ebûbekir (r.a.)'i, sonra Ömer b. Hattâb'ı, sonra da Nebî (s.a.v.)'nin ashabından öncekileri sonrakilere üstün tuttuğunu, bununla birlikte Hz. Ali'den çokça bahsettiğini ve ona karşı büyük bir meyli olduğunu rivayet etmiştir.²¹⁵

4.7 Sağâniyân (Çağâniyân)

Ebû Sa'd Muhammed es-Sağânî: Ebû Hanîfe'den ders alan ve onun meclisinde ilk safta oturduğu zikredilen Ebû Sa'd, Rey görüşünün bu şehirde yayılmasında önemli rol oynamıştır.²¹⁶ Tîrmizî'nin kendisinden hadis aldığı es-Sağânî; Ebû Hanîfe için "Herhangi bir meselede Ebû Hanîfe'ye galip gelen bir kimse görmedim" demiştir. Namazın anahtarının abdest, girişinin ise tekbir olduğu, seferinin namazının iki rekat oluşu, Nebî (s.a.v.)'nin övülen makamının şefaati olduğu, hırsızın elinin değeri on dirhemden daha az olan şeyler için kesilemeyeceği gibi bir çok konuda hocasından rivayetlerde bulunmuştur.²¹⁷

Sonuç

Ebû Hanîfe; Müslümanlar arasında ortaya çıkan fikhî ve itikadî meseleleri, kendisine özgü Rey yöntemi ve bakış açısıyla çözüme kavuşturmaya çalışırken, Kur'ân ve Sünnet başta olmak üzere, kökü sahabe ve tâbiînin önemli âlimlerine dayanan İslamî ilimlerdeki yoğun birikimini, oluşturduğu ders halkalarında ve ilim meclislerinde talebelerine aktarmıştır. Onun Rey görüşü; dönemin siyasî ve fikrî ortamında doğan Mürcî akîdeyle özellikle iman konularında ufak tefek nüanslar dışında uyum göstermiştir. Hatta Ehl-i Rey denildiği zaman direkt olarak Mürcie anımsanmış, diğer şehirlerde olduğu gibi Horasân ve Mâverâünnehir'e dağılan Ebû Hanîfe'nin talebeleri Mürcî olmakla suçlanmış, Hadis Taraftarları'yla sıkı bir fikri mücadele örneği verilmiştir. Rey Taraftarı

²¹⁴ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 176.

²¹⁵ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 386. Krş.: el-Mekkî, *Menâkibu Ebî Hanîfe*, 514; el-Kerderî, *Menâkibü'l-İman Ebî Hanîfe*, II, 514.

²¹⁶ el-Mekkî, *Menâkibu Ebî Hanîfe*, 514; el-Kerderî, *Menâkibü'l-İman Ebî Hanîfe*, II, 514.

²¹⁷ es-Sübezmûnî, *Keşfü'l-Âsâri's-Şerife fi Menâkibi'l-İmâmi Ebî Hanîfe*, II, 387-396.

olarak ün salan Ebû Hanîfe'nin bu talebeleri, Abbasîler döneminde kadılık başta olmak üzere devlet kademelerinde görev almaya başlayınca, Ebû Hanîfe'nin görüşleri geniş halk kitlelerine daha kolay ulaşmış, yayılarak günümüze kadar gelmiştir. İşte onun yetiştirdiği bu talebeler ve talebelerinin talebeleri, hocalarının fıkıhla ilgili görüşlerini, amelî mezhepler arasında birçok müntesibi bulunan bir fıkıh ekolüne dönüştürmüşlerdir.

Ebû Hanîfe'nin kalamî görüşleri ise; hoca silsilesi Ebû Hanîfe'ye ulaşan el-Mâturîdî tarafından geliştirilip sistemli bir hâle getirilmiş, îtikâdda söz sahibi olan bir kelim ekolüne dönüşmüştür. el-Mâturîdî; güçlü bir kelim sistemi ortaya koyarken, asıl gücünü Mürcie'den almıştır. Onun görüşlerinin arka planında, Mürcie kaynaklı Hanefilik olduğu, açık-seçik kendini göstermiştir. Zamanla fıkıh ve îtikâdda Ebû Hanîfe'yi imam kabul eden birçok kimse, aynı zamanda Maturidî olmuştur. Şüphesiz bundaki en büyük pay, Mâverâünnehir'in en büyük ilim merkezlerinden biri olan Semerkand'a mensup el-Mâturîdî'ye aittir.

Hanefilik, Ehl-i Rey ve Mürcie akîdesinin Horasân ve Mâverâünnehir topraklarında sağlam temellere oturmuş bir şekilde konuşlanıp yayılmasında, araştırmamızda ismini zikrettiğimiz âlimlerin önemli bir rolü olmuştur. Elbetteki bu âlimlerin yanında ismini zikredemediğimiz nicelerinin de payı vardır. Netice itibariyle Ebû Hanîfe'nin izlerini taşıyan Horasân ve Mâverâünnehir toprakları; bünyesinden yetiştirdiği birçok âlimin yanında, Ebû Hanîfe'yi unutulmaz kılan el-Mâturîdî ismini yetiştirerek, tarihin altın sayfalarındaki yerini almıştır.

Kaynaklar

- Ak, Ahmet, "Mâturîdîliğin Ortaya Çıkışı", *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâturîdî ve Mâturîdîlik, Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı (22-24 Mayıs 2009)*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2.Baskı, İstanbul 2016, ss. 437-453.
- Avcı, Metin, "İmâm Mâturîdî'nin Fikirlerinde Ebû Hanîfe'nin Etkisi", (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2018.
- el-Bağdâdî, Abdülkâhir b. Tahir b. Muhammed (429/1037), *el-Fark Beyne'l-Fırak*, thk.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Mektebetü't-Dârü't-Turas, Kahire 2007.

- el-Beşâğarî, Şeyh İmam Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Yahyâ (IV./X. asrın ortaları), *Şerhu Cümeli Usûli'd-Dîn*, Süleymaniye ktp. Şehid Ali Paşa, nu: 1648/II. Beyâzizâde, Ahmed b. Hasan b. Sinanüddin Ahmed Efendi (1098/1687), *el-Usûlü'l-Münîfe li'l-İmâm Ebî Hanîfe*, Laleli vr. 100b.
- Bozkurt, Nahide, "İbn Mâhân", *DİA*, İstanbul 1999, XX, ss.164-165.Çelebi, İlyas, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*, MÜİFV Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2017.
- Ebû Hanîfe (150/767), *Kitâbü'l-Âlim ve'l-Müteallim*.
- Esin, Emel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*, İstanbul 1978.
- el-Eş'arî, Ebû Hasan Ali b. İsmail (330/936), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*, thk.: Ahmed Câd, Dâru'l-Hadis, Kahire 1430/2009.
- Ebû Zehrâ, Muhammed (1394/1974), *Ebû Hanîfe*, çev.: Osman Keskioglu, DİB Yayınları, 5.Baskı, Ankara 2005.
- Güngör, Haydar, "Hz. Peygamber (s.a.s.) Döneminde Kullanılan Kıyafetler", *(AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)*, Güz 2016, C. 4.
- İbn Ebî'l-Avvâm es-Sa'dî, Abdullah b. Muhammed (335/950), *Fezâilü Ebî Hanîfe ve Ahbârihi ve Menâkibihi*, el-Mektebetü'l-İmdadiyyetü, Mekke 2010.
- İbn Hacer el-Heytemî, Şehâbeddîn Ahmed el-Mekkî eş-Şâfiî (974/1566), *el-Hayrâtü'l-Hisân fi Menâkibi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*, Beyrût: Dârü'l-Erkâm, 1411/1990.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir (681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâ'iz-Zamân*, thk.: İhsan Abbâs, Beyrût: Dâr-û Sâdır, 1977, C. 7.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî (711/1311), *Lisânü'l-Arab*, Dâr'ü Sâdır, Beyrut tarihsiz, C. 4.
- İbn Nedim, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk (385/995), *el-Fihrist*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1978.
- Josef van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra Eine Geschichte des religiösen Denkens im frühen Islam*, I-VI, New York 1991, C. 2.
- Kandemir, M. Yaşar, "İbrâhim b. Tahmân", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, ss. 353.
- el-Kerderî, Hafizüddîn Muhammed b. Şihab el-Harizmî, el-Bezzâzî (827/1424), *Menâkibü'l-İmam Ebî Hanîfe*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-Arabî, 1401/1981.

- el-Kureşî, Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdülkadir İbn Ebi'l-Vefa (775/1373), *el-Cevâhirü'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. ve nşr.: Muhammed Abdullah eş-Şerîf, Dâr'ül-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1426/2005.
- Kutlu, Sönmez, "Horasân ve Mâverâünnehir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı", *AÜİFD*, XXXIII, 1992, ss. 239-247.
- _____, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, TDV Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2002.
- _____, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Kitâbiyât Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2002.
- _____, "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Mezhebî Arka Planı", *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*, (haz. Sönmez Kutlu, Otto Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2011) içerisinde, ss. 129-160.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd (333/944), *Kitâbü't-Tevhîd*, thk.: Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, Ankara 2005.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd (333/944), *Te'vîlâtü'l Kur'ân*, thk.: Bekir Topaloğlu, Mizan Yayınları, I-XVIII, İstanbul 2005-2011.
- el-Mekkî, Muvaffak b. Ahmed b. Muhammed Ebû'l-Müeyyed (veya Ebû'l-Velîd) el-Harezmî (568/1172), *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1401/1981.
- en-Nesefî, Ebû Mutî' Mekhûl b. Fazl (318/930), "Kitâbü'r-Red alâ'l-Bid'a", thk.: Marie Bernand, *Annales Islamologiques*, 1980.
- en-Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed (508/1114), *Tabsiratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, thk.: Hüseyin Atay, Ankara 2004.
- Öz, Mustafa, *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*, İFAV Yayınları, 5.Baskı, İstanbul 2009.
- Özcan, Hanifi, *Mâtürîdî'de Bilgi Problemi*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2.Baskı, İstanbul 1998.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Mâverâünnehir", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, ss. 177-180.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Merv", *DİA*, Ankara 2004, XXIX, ss. 221-223.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Nişâbûr", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, ss. 149-151.
- Öztürk, Yaşar Nuri, *Arapçılığa Karşı Akılcılığın Öncüsü İmamı Azam Ebû Hanîfe, Esas Fikirleri Gölgeleyen Önder*, Yeni Boyut Yayınları, 23. Baskı, İstanbul 2016.

- Pekcan, Ali, “İmam A‘zam Ebû Hanîfe’nin Kişisel ve Toplumsal Yaşamına Bir Bakış”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* (İmam-ı A‘zam Ebû Hanîfe Özel Sayısı), Konya: Mehir Vakfı, 2012, S. 19.
- Rudolph, Ulrich, *Al-Mâturîdî Und Die Sunnitische Theologie In Samarkand*, Leiden 1997, çev.: Taşcı, Özcan, “Mâturîdî-Semerkant’ta Ehl-i Sünnet Kelâmı”, Litera Yayınları, İstanbul 2016.
- es-Saymerî, el-Fakîh el-Kâdı Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ali (436/1045), *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbih*, 2. Baskı, Beyrut 1405/1985.
- es-Sübezmûnî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ya‘kub b. el-Hâris b. Halîl el-Hârisî es-Sündemûnî el-Buhârî, (340/951), *Keşfü’l-Âsâri’ş-Şerîfe fi Menâkibi’l-İmâmi Ebî Hanîfe*, thk: Latîfî’r-Rahmânî’l-Behrâicî el-Kâsimî, Mektebetü’l-İrşâd, I-II, İstanbul 2020.
- eş-Şehristânî, Ebî Feth Muhammed b. Abdilkerim (548/1153), *el-Milel ve’n-Nihal*, thk.: Ahmed Fehmi Muhammed, Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 9. Baskı, Beyrut 2013.
- Şener, Abdülkadir, “Cûzcânî, Ebû Süleymân”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII, ss. 98.
- Türker, Ömer, “Mukâtil b. Süleymân”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, ss. 134-136.
- Uzunpostalcı, Mustafa, “Ebû Hanîfe”, *DİA*, İstanbul 1994, X, ss. 131-138.
- Vâiz-i Belhî, Ebû Bekir Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Dâvûd (ö. h. 7. Asır), *Fezâil-i Belh*, thk.:Abduhay Habibî, trc.: Abdullah Muhammed b. Hüseyin Hüseyinî el-Belhî, Tahran: Cengelek, 1388/2009.
- Wilferd Madelung, “The Early Murji’a Khurasan and Transoxania and the Spread of Hanafism”, *Religious Schools and Sects in Medieval Islam*, London 1985.
- YAZICI, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1992.
- Yazıcı, Tahsin, “Cûzcân”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII, ss. 96-97.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.
- Yiğit, İsmail, “Kuteybe b. Müslim”, *DİA*, Ankara 2002, XXVI, ss. 490-491.
- ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmanî (748/1348), *Siyeru ‘Alâmi’n-Nübelâ*, thk.: Şuayb el-Arnaût Hüseyin, 7. Baskı, Beyrut 1990.
- Zorlu, Cem, *Âlim ve Muhalif (İmam-ı Azam Ebu Hanife’nin Siyasî Otorite Karşısındaki Tutumu)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011.

